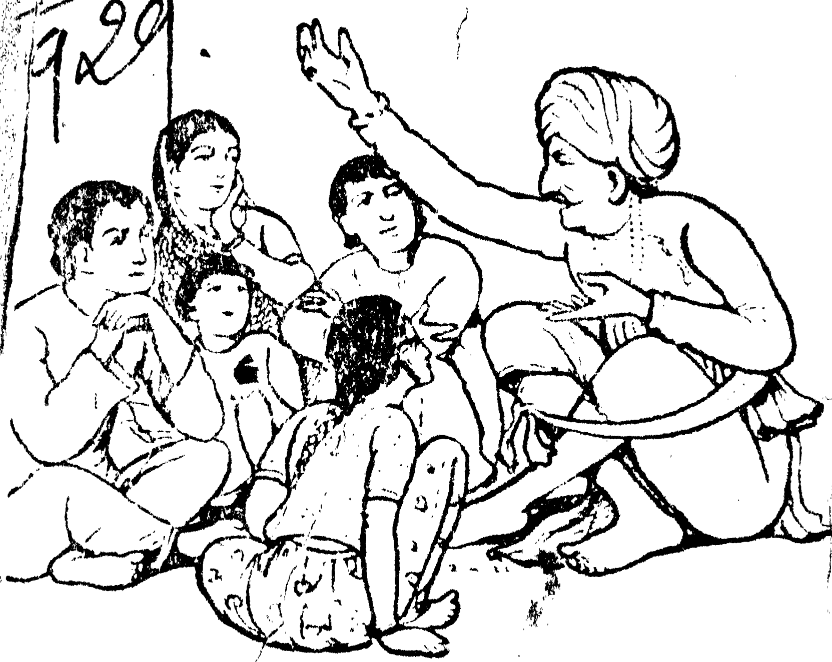
દાદાજીની વાતો

સંપાદક
ઝવેરચંદ મેઘાણી

દાદાજીની વાતો

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : : રાણપુર

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : : રાણપુર.

આવૃત્તિ ત્રીજી : પ્રત ૨૦૦૦
મૂલ્ય : દસ આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

લોક–સાહિત્યની નવી દુનિયા

બળી રાજાને ઘેરે તે દિવસ પ્રભુ વામનરૂપે પધાર્યા અને ત્રણ ડગલામાં એ વિરાટે આકાશ, ધરતી ને પાતાળ માપી લીધાં.

માનવીને આંગણે પણ એજ વિરાટ શક્તિ રોજે રોજ આવીને ઉભી રહે છે: કરોડો વામનોને વેશે–સવા સવા વેંતનાં શિશુઓને રૂપે.

પરંતુ આ સૃષ્ટિ એ વિરાટોને સાંકડી પડે છે. એના મનોરથો આ મૃત્યુ–લોકની શેરીઓમાં સમાતા નથી એના તરંગો આકાશ પાતાળને બાથ ભરવા મથે છે. એના માવતરોને મુંઝવણનો પાર નથી રહ્યો.

રૂપકથાઓ

દેશદેશના દાદાઓએ અને દાદીમાઓએ આ દુઃખ એક જ સરખું અનુભવ્યું. એટલે એણે પોતાનાં બચ્ચાંઓ માટે નવી નવી, નિત્ય નવપલ્લવિત સૃષ્ટિઓ સરજી. એ સૃષ્ટિમાં સંતાનોને રમતાં મેલી દીધાં. મોટેરાઓ, દુનિયાદારીના ડહાપણદારો, નક્કર સત્યોની સાથે જ રમનારાઓ પણ આ સૃષ્ટિ ઉપર લોભાયા. અને તેઓએ પણ રોજેરોજ રાત્રિયે, દુનિયાદારીમાં ચોળાયલા સાજ ઉતારી નાખી, કલ્પનાના વાઘા સજી, બાલકોચિત બેવકૂફી ધારણ કરી, આ અનંત ખંડોવાળી દુનિયાની અંદર બાલવિહાર માણ્યો. એ દુનિયા તે આ રૂપકથાઓની.

અને ત્યાં શું શું જોયું !

આભમાંથી ઉડયે આવતા રથો અને પાંખોવાળા ઘોડા : બાર બાર ગાઉમાં ઝેર પ્રસરે એવા ફણીધરો : વાવ કુવાના થંડા નીરમાંથી નીકળતી અગ્નિ જ્વાળાઓ : માનવીની ભવિષ્ય-વાણી ભાખતાં ગરૂડ–પંખીનાં કે હંસ હંસલીનાં જોડલાં: હીરા-જડિત વીંટીમાંથી ખડા થતા સર્પો : સામસામા અથડાતા જીવભક્ષી ડુંગરાઓ : આપોઆપ પડી જતી દરવાજાની કમાનો: વાત કરતાં પથ્થર બની જતી માનવ–કાયાઓ : ભૂતકાળની વાર્તાઓ ભાખતી કાષ્ટની પૂતળીઓ : અધરાતે છઠ્ઠીના લેખ લખવા આવતી વિધાતા દેવી અને ચોરીના માટલા ઉપરના ચિત્રામણમાંથી સજીવન બનતા સિંહો : સાત કોટડી માયાવાળા રાફડા ઉપર બેસીને માનવીની ભાષામાં વાતો કરતા, માનવ સ્વરૂપો ધરતા સર્પો અને વાવનાં બિલોરી નીરમાં માનવ–લોકની રમણીઓને પેઠે જ વિલાપ કરતી ઉભેલી નાગ પત્નીઓ : સાગ-રને તળીએથી ડુબેલાં વ્હાણ બહાર કાઢનારા દરિયાપીર અને મરેલાં ભકતોને જીવતાં કરનારી દેવી કાળકા : દરિયાને તળીએ બેસીને ઈંડાં સેવતાં દેવાંશી હંસ–પક્ષીઓ : સર્પોની વિષ–ફુંકે સળગતી કે અમૃત–ફુંકે લીલીછમ બની જતી વનસ્પતિઓ : અને મરેલી કાયાના કટકા ઉપર અંજળી છાંટતાં જ સજીવન કરે તેવા અમીના કૂંપાઓ.

વિશ્રામ સૃષ્ટિ

આવા આવા ચમત્કારાથી ભરપૂર એ બાલ–દુનિયા કોને લોભામણી નહિ લાગી હોય ? સત્ય–જગતના કરતાં યે સદૈવ કલ્પના–જંગલમાં જ વધુ કાળ જીવવું, એ તો માનવીની પ્રકૃતિ છે. માનવ–જીવનનો વિસામો છે. દુકાને ત્રાજવાં તોળનારો દુકાનીભાર પણ નમતું ન દેનારો, અધરાતનાં દીવા બાળીને પણ પાઈ યે પાઈનો હિસાબ માંડનારો, લાગણી કે ઉર્મિને પોતાના જાગૃત જીવનમાં જરા યે સ્થાન ન આપનારો, હાડચામડીનો બનેલો મનુષ્ય પણ, ઘડીઆળના કાંટા જેવા પોતાના જીવન–ક્રમમાંથી

શું વારંવાર નથી કંટાળતો ? આવતી કાલે જ જેની આસામી ધૂળ મળવાની છે, એ મૂડીદાર શું આજે કોઇ ઇશ્વરી અકસ્માતની આશા નોતરતો નથી હોતો ? આજે જેણે કરોડો ગુમાવી નાખ્યા છે તે આવતી કાલના ગર્ભમાં રહેલી કોઇ માયાવી સમૃદ્ધિના મનોરથો નથી રચતો ? સ્વપ્નામાં એ રૂપીઆની થેલીઓ ઠલવે છે, તેજૂરીઓની ચાવી ખખડાવે છે, મહેલ મોલાતો ચણે છે. એને ય મનોરથો વિના ન ચાલ્યું. એને ય પોતાના આશ્વાસન, આશીર્વાદ અને જગતના રણસંગ્રામમાં ઝુઝવાનાં જોર કલ્પનામાંથી મેળવવાં પડયાં. ત્યાર પછી કુદરતને જ ખોળે રમતાં માયા વિહારી બાલકોનો બીજો શો ઇલાજ ?

માનવીની મહત્તા

અને આ કલ્પના-સૃષ્ટિ શું કેવળ બાલકોના વૈભવની ફુલવાડી સરખી જ છે ? બાલકોની નાજૂક કુતુહલ-વૃતિને એ ઘડી નચાવીને જ શું એની ઉપયોગીતા ખતમ થાય છે ? શું આ અસંભવના ભુવનમાં વિચારતાં બાળકો વ્હેમી દરિદ્રી તરંગી અને સ્વપ્નાધીન બની જાય છે ? શું દૈવી કે આસૂરી અકસ્માતો વાટે વહી જતી આ કલ્પનાની ઝિંદગી જોઇ જોઇને બાળકોમાં પુરૂષાર્થ પ્રત્યે અનાદર જન્મતો હશે ? ના, એમ નથી. બાલકની દૃષ્ટિ તો એ બધી મંત્રમાયાની ઉપર પોતાના સામર્થ્યનું આધિપત્ય ચલાવી રહેલાં માનવીઓની ઉપર મંડાય છે. એ કુદરતી તેમ જ આસૂરી સંકટોની વચ્ચે પોતાની અક્કલ યા ભુજા વાપરીને માર્ગ કાપતાં બહાદૂર મનુષ્યો જ બાલકોની આદર્શ-મૂર્તિઓ બને છે. આ કથા-પ્રસંગોનાં ઘોર જંગલ-ઝાડીઓ વચ્ચે માનવ-શૌર્યના ચમકારા થાય છે. માર્ગ ભૂલીને અઘોર વનમાં મૂર્છાવશ પડેલા રાજાને જોઇ કે અગ્નિના ભડકા ફુંકતા નાગને જોઇ અંતરમાં ભયનો થડકારો અનુભવનારો બાળક, બીજી જ ક્ષણે જ્યારે મનસાગરા પ્રધાનને તલવાર ઉપાડીને છલંગ મારતો, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિ યા હાજરજવાબાથી પોતાના સ્વામીને સાપના ઝેરમાંથી ઉગારતો નિહાળે છે, ત્યારે તુરત જ એ બાળક સુખનો શ્વાસ મેલે છે, ને પોતે મનસાગરો

બનવા તલસે છે. મનસાગરો પત્થર બની જાય છે, તે ઘટનાની કરૂણાજનક ભીષણતા, મનસાગરાના મુંગા બલિદાનની મહત્તા આગળ ઝાંખી પડી જાય છે. વિક્રમ રાજાના પેટમાં નાગ પેસી જાય તેનો દુઃખમય વિચાર, એ આશરા-ધર્મનો બિરદધારી રાજા સાપને ન મારવા માટે કસુંબો ત્યજે, એ આત્મભોગના આદર્શની સામે ટકતો પણ નથી. માતા કાળકાની બધી ભૈરવતા એની દયાર્દ્ર વત્સલતાની સામે, અને ખાસ કરીને તો છેલ્લી વેળાએ ત્રણે મરેલાંઓને ચુંદડી ઓઢાડી સજિવન કરનાર કરૂણામય દેવી-સ્વરૂપની સામે વિસરાઇ જાય છે. ફુલવંતી સતીના ચોધારા વિલાપમાં પોતાનો સૂર મેળવનારાં બાળકો, એ સતિને પોતાના સ્વામીના પગ આંસુડે ધોતી ને ચોટલે લ્હોતી ભાળીને ધન્યવાદ ગજાવે છે. ખુંધાળી નણંદની ક્રુરતા પર કે કડીઆરણના ઘાતકીપણા ઉપર સતીના શિયળનું જ્યોતિમંડળ છવાયલું જુએ છે. કસોટીના મેઘાડમ્બર ઉપર વીરવીરાંગનાઓના બલિદાનનું ઇંદ્ર-ધનુષ્ય અંકાયલું નિહાળી બાળ-શ્રોતાઓ આ કલ્પના-સૃષ્ટિની ભયાનકતામાં પણ માનવ-આત્માનો વિજય સમજે છે. આ ઘટનાઓમાંથી બાળકો બ્હીકણ બનીને નહિ, પણ બહાદૂરીના પૂજક બનીને નીકળે છે. અને એ સીણાની ખાઇ પાર કરનાર વીરોજી કે મહા જંગલો વીંધનાર મનસાગરો, જાણે પોતપોતાની વાતો વર્ણવી વર્ણવીને આપણાં સંતાનોને કહેતાં જાય છે કે None but the brave deserve fair: સુંદરીઓના હાથ તો શુરવીરોને જ સાંપડી શકે: સાહસને કંઠે જ સૌંદર્યની વરમાળ શોભે.

નવો પ્રવાહ

લોક-સાહિત્યની આ એક નવી દિશા આજે ખુલ્લી થાય છે. શૂરાઓની ઇતિહાસ-ઘટનાઓને લોકોએ પોતાની વાણીમાં વ્હેતી કરી. તે આપણે "રસધાર" આદિ ગ્રંથોમાં જોયું. રામાયણ મહાભારતની પુરાણ-કથાઓને પણ લોકોએ પોતાની શૈલીનાં સ્વાંગ પહેરાવી એક કંઠેથી બીજે કંઠે, એક જીભને ટેરવેથી બીજી જીભને ટેરવે રમતી મૂકી. વ્રતોની, ઉખાણાંની,

રમૂજની, ઠાવકાઇની, પશુની, પંખીની, કૈં કૈં કથાઓમાં લોક-આત્માએ અનુભવ રૂપી દૂધ દોહી લીધાં. આ તારા-મંડળો, પક્ષીના સાંકેતિક સ્વરો, પશુઓની કે વૃક્ષોની કૈં કૈં વિચિત્રતાઓ: એ તમામની સાથે કોઇ બલિદાનની, સત્યની કે સાદી સીધી માનવ-ઉર્મિની ઘટનાઓ લોકોએ જોડી દીધી. અને બીજો એક આખો ઝરો, લોક-હૃદયમાંથી 'લોક-ગીતો'ને નામે રેલાયો. આજ આ નવો પ્રવાહ નીસરે છે. લોક-જીવનનાં છેક પાતાળ ફોડીને આ જળધોધ વછૂટે છે. આપણાં અભણ ભાંડુઓને અંતરે કેવા સુંદર કલાવિધાનમાં સજ્જ થઇને આ વાર્તાઓ મોટાં મોટાં લોક-વૃંદોની વચ્ચે એની સંગીતમયી વાણીમાં લલકારાઇ! કેટલાં કેટલાં અટ્ટહાસ્ય, નિઃશ્વાસ, ધન્યવાદ, અને અશ્રુ-બિન્દુઓ એ વાર્તાઓની સજીવતાની સાક્ષી દઇ ગયાં છે.

ઇતિહાસ કે હકીકતના કશા યે આધાર વિનાની આ કલ્પિત કથાઓ, માનવ-જીવનના મહિમાની અજરામર ગાથાઓ છે. એ કોણે રચી? કોઇ કર્તાનું નામ એમાં નથી અંકાયેલું. માટે જ એ રચાઇ નથી; કુદરત ધરતીકમ્પ જગાવીને જેમ સુઘાટીલાં નદી સમુદ્રો, સુંદર ગુફાઓ કે પહાડ પર્વતો સરજાવે, તેમ લોક-જીવનના મંથનમાંથી આ કૃતિઓ આપોઆપ સરજાઇ લેખાશે. જનતાએ સ્વામીભક્તિ અને બલિદાનનાં દષ્ટાંતો દેખ્યાં, તેનો સંચય કરીને મનસાગરો અને વીરોજી રચ્યા. જનતાએ ઘેર ઘેર શિયળવંતી અબળાઓને સંદેહનો ભોગ થઇને પાપી કુટુંબીજનોથી પીડાતી ભાળી, તે તમામનાં આંસુ નીતારીને અકેક ફુલવંતી સરજાવી. ને ત્યાર પછી એવાં વીર વીરાંગનાઓની આસપાસ, એનાં સત્ય, શીયળ કે શૂરાતનને કસવાને માટે, દૈવી કે આસુરી, પશુ કે પંખીની દુનિયા વસાવી દીધી. છતાં યે એ વાર્તાઓની ઉપર, દેવ કે દાનવનો, પશુ અગર પંખીનો, કોઇનો આખરી અધિકાર નથી. એ હજારો ચમત્કારો મનુષ્યના મનુષ્યત્વને ઢાંકી દેતા નથી. એ અસંભવિતાનું વાતાવરણ માનવીની મહત્તાને મુંઝવી મારતું નથી. ચમત્કારોને ખસેડી લો, અને

તમે એજ વીર વીરાંગનાઓને જેવાં ને તેવાં માનવ–સહજ, જેવાં ને તેવાં શૌર્યવંત, જેવાં ને તેવાં સબળ નિર્બળ જોશો. ચમત્કારો તો બલિદાનનાં, પ્રેમશૌર્યનાં ને શિયળના સેવકો થઇ ભમે છે.

પશુપંખીની આત્મીયતા

ઉલટું મનુષ્યનો મહિમા તો એ રીતે વધુ ઉજ્જવળ બની રહ્યો છે. આસૂરી સત્વો મનુષ્યનાં સત્યધર્મને રીબાવી રીબાવીને આખરે નમી પડે છે. સીંદૂરીયા નાગની ઘટના જુઓ. દૈવી સત્વો તો મનુષ્યના સાહસનાં સાથી બનીને ચાલે છે. વીરોજીની વ્હારે કાળકા ધાય છે, ને ફુલવંતીનાં આંસુ નાગપદ્મણી લૂછે છે. પશુપંખીએ તો મનુષ્યને માટે જ સ્વાર્પણ કર્યાં. જાગરણ કર્યાં, માનવ–જીવનના અભિલાખ પોષ્યા. રાજાની છ ઘાતો બતાવનાર ગરૂડ–એલડી, કે ફુલ સોદાગરને વૈશાખી પૂર્ણિમાએ દીકરો દેવાડનાર હંસ–હંસલી : વિક્રમને અમીનો કુંપો દેનાર નાગ–પદ્મણી: એ બધાં જાણે પક્ષી–જગત અને માનવી–જગત વચ્ચેનાં અંતર સાંધી લે છે. એક બીજાં પરસ્પરને અપનાવે છે.

ભાષા–વૈભવ

આ બધું લોક–રસનાએ જે લોક–વાણીમાં ઉતાર્યું, એ લોક–વાણી જ એને જગત–સાહિત્યમાં અમર આસન અપાવી રહી છે. એ લોકવાણીની કલાત્મકતાના નમુના રૂપે જ અત્રે આ વાતો અસલી શૈલીમાં મૂકી દીધેલી છે. એની સ્વાભાવિકતા, પ્રાસાદિકતા, વર્ણન–છટા ને ભાવભરપૂરતા તપાસો.

“મેઘલી રાત : ગટાટોપ વાદળાં : ત્રમ ! ત્રમ ! ત્રમ તમરાં બોલે છે.” આટલા ટુંકા વર્ણનમાં પણ કેવો હૂબહૂ ભાવ ખડો થાય છે !

“સોળે કળાનો ચંદ્રમા આકાશે ચડયો છેઃ અંજવાળાં ઝોકાર છે.” એટલા જ શબ્દોની અસર, વાર્તા સાંભળનાર બાળકો ઉપર કેટલી ઉંડી પડે છે !

"રાજાના શરીરમાં બત્રીસે કોઠે દીવા થઇ ગયા." એ શબ્દ–રચનાની ને એ રૂપકની સચોટતા કેવી!

"ધો...મ તડકો ધખી રહ્યો છે. ધરતી ખદખદે છે. આભમાં અંગારા વરસે છે. ગુલાબના ફુલ જેવાં પગનાં તળાયામાં ઝળેળા પડવા મંડયા, ગળે કાંચકી બંધાઇ ગઇ."

શબ્દો વીણી વીણીને યોજેલાં આ મિતભાષી વર્ણનો આપણને લોક–ભાષાની કલામય સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવે છે. અને જ્યાં જ્યાં એવાં ટુંકાં ટુંકાં વર્ણનોની વચ્ચે વચ્ચે, અપવાદ રૂપે, કોઇ રાજ–સભાનાં, ઝાડીનાં, સજેલી સુંદરીનાં, શસ્ત્રધારી શુરવીરનાં, કોઇ યોગીનાં, કે ગાંગલી ઘાંચણનાં લાંબાં વર્ણનો આવે છે, ત્યારે પણ એના બધા શબ્દાડંબરની અંદર, સજીવ ઝીણવટ, મસ્ત રૂપકો પદ્યાત્મક ગદ્યના રણકારા અને તાલદાર શબ્દ–પ્રયોગો આપણને લોક–વાણીની તદ્દન નવીન જાતની જ પ્રભુતાનું દર્શન કરાવે છે. એ વાતોમાં નથી કાદમ્બરીની એકધારી ક્લિષ્ટતા, નથી અરેબીઅન નાઇટસની નરી સાદાઇ, કે નથી પૌરાણિક અલંકારોનો થથેરો. એ તો નિત્ય નવલ છે, વિવિધતાથી ભરપુર છે, સગવડ પ્રમાણેનાં ટુંકા કે લાંબાં સચોટ શબ્દ ચિત્રો છે.

એ સચોટતામાં પૂરવણી કરનારા સ્વશબ્દો: જેવાં કે–મધરાતનાં ઘડીઆળાં ટણણન ટણણન: ઝળળળળ તેજનાં પ્રતિબિમ્બ: કીચૂડ્ક! કીચૂડ્ક! હીંડોળા ઘાટ: ઘરરરર આકાશને માર્ગે: ઝકાક, બકાક, ધમ ખરરર! ઘોડો જાય છે: કડડડ મેડી હલબલી: ઝાળંધરના જેવી દોમ દોમ સાયબી. એવા સ્વર–શબ્દો કંઠસ્થ વાર્તા–સાહિત્યની વાણીમાં અનવધિ વૈભવ રેડી માનવ–ભાષાની ન્યુનતાઓને પૂરી નાખે છે. આપણી નવી ભાષામાંથી શ્રવણ કથનનું તત્ત્વ નાશ પામવાની સાથે જ આવા સ્વર–પ્રયોગો ખોવાયા છે.

વસ્તુ સંકલના

જેવી સજીવતા એના ભાષા–પ્રવાહમાં છે, તેવી જ સ્વાભાવિક સચેતનતા એની વસ્તુ–સંકલનામાં ધબકારા કરે છે. ઘટ-

નાઓની પરંપરા પૂર વેગમાં ધસતી જાય છે. નવા ન ધારેલા, છતાં યે જાણે કે પરસ્પર તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે સંકળાયલા પ્રસંગો એક પછી એક ફૂટતા જાય છે. ને આખરે તમામ છેડા એકમેકને મળી જાય છે. એમાં આલેખાયલાં પાત્રો નિર્જીવ પૂતળાં નથી. એ તો ક્ષણે ક્ષણે જીવનના સાહસમાં ઝંપલાવનારાં, ઓછાંબોલાં, હસતાં ને રડતાં, ભૂલતાં ને પસ્તાતાં, મુંઝાતાં ને માર્ગ ઉકેલતાં, જીવન્ત માનવીઓ છે. વાર્તાના વસ્તુ-ગુંથનમાં મર્મ-કટાક્ષોના, બુદ્ધિચાતુરીનાં, દાવકાદના સુંદર પ્રસંગોની ભાત ઉપડતી આવે છે. માટે જ એ આખો જાદુનો નહિ પણ જીવનનો પ્રવાહ છે, જાદુ તો માત્ર નદીના પ્રવાહને બન્ને કિનારે ઉગેલાં લીલાં વૃક્ષો કે ગાયન ગાતાં નવરંગી પંખી કે સંધ્યા ઉષાના ખીલતા રંગો જેવો જ ભાગ આ વાર્તાઓના કિનારા પર લઈ રહ્યું છે. પ્રવાહને એ શોભાવે છે, પોતાના પડછાયાથી રમ્ય બનાવે છે, પણ પ્રવાહને રોકતું નથી.

લોક-નીતિ

લોક-નીતિની કેટલી ઉચ્ચ ભાવના આ વાર્તાઓની ઉપર અંકાયેલી છે! કસોટીની અગ્નિ સોંસરવી ચાલી જતી એ ફુલવંતી લોક-નીતિની સાચી સીતા છે. પોતાના જ પ્રભાવ વડે રાજાને પરણાવનારો અને છેક શયનગૃહ સુધી પણ જઈને મિત્ર રાજવીને બચાવનારો મનસાગરો લોક-જીવનનો લક્ષ્મણ-જતિ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમ જાગ્યા પછી છ છ મહિના સુધી એ પરદેશી સ્વામીના જાપ જપતી, તેમજ મિલાપ થયા પછી પણ સ્વયંવરે પરણતી પદ્માવંતીમાં લોક-દ્રૌપદીનાં પુણ્ય-દર્શન થાય છે, પોતાનાં વ્રત પૂરાં કરનાર બેપરવા વીર પુરૂષ વીરાજીની પાછળ એકલવાયી અને ઉઘાડે પગે ચાલી નીકળનાર વીરાંગનાં, રામાયણ મહાભારતની હરકોઈ સતીની સરખામણીમાં શોભી ઉઠે તેવી છે.

મુક્ત લહરીઓ

અને તેમ છતાં આ લોક-નીતિને ગુંગળાવે તેવું, પૌરાણિક

પવિત્રતાનું આડમ્બરી વાતાવરણ આ કથાઓમાંથી બાતલ રહ્યું છે. બ્રાહ્મણોનાં ફરમાનો છુટે તે પ્રમાણે અદબ વાળીને આ વીર–વીરાંગનાઓ નીતિની કવાયત નથી કરતા. શિયળનાં ભાપણો નથી કરતાં. ઘુમટા કાઢીને મ્હોં નથી સંતાડતાં. પુરોહિતના મંત્રોચ્ચારની વાટ નથી જોતાં. વીરાજીની પાછળ રજપૂતાણી કોઇની યે રજા લીધા વગર દોટ કાઢે છે. છલંગ મારીને એની પછવાડે ઘોડા પર ચડી બેસે છે, ધુતારાના ઘરમાં પોતાના ગાફલ પતિને ફિટકાર આપે છે, રાજસભામાં પતિ સામે અભિયોગ પોકારે છે. ને છતા એટલી જ પતિપરાયણ બનીને લગ્નની પ્રથમ રાત્રિથી માંડીને છ છ મહિના સુધી એકલવાયી જુગદમ્બાના જાપ જપતિ નિર્જન રાત્રિઓ વીતાવે છે. પદ્માવતી પણ પોતાની મુન્સફીથી જ પેલાં પ્રાચીન દેવળો પાસે સાંકેતિક સગપણ કરી લેવામાં પોતાના ધર્મનો લોપ નથી માનતી. કેમકે એનો ધર્મ કોઇ શાસ્ત્રાજ્ઞાઓમાં નથી. અંતરાત્માની અંદર છે. વીરત્વ એનો ધર્મ છે. વીરત્વને એણે કનકાવતી નગરી શોધી કાઢવાની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી જ સ્વયંવર–લગ્ન કીધાં. એજ રાતે એ સ્વામીભક્ત મનસાગરો,

नाहं जानामि केयुरं
नाहं जानामि कुण्डलं

એવો કશો યે શ્લોક બોલવાને બદલે, પોતાના બાંધવને બચાવવા માટે તો છેક મિત્ર–દંપતીના શયન–ગૃહમાં સંતાઇને રાણીના ગાલ પરથી ઝેર ચૂસવા જેટલો શાસ્ત્ર–નીતિનો લોપ દાખવે છે છતાં એની આંતર નીતિ કેટલી ઉજ્જવલ ! માતાને શરીરે સ્પર્શનાર બાળકનો જ એ મધુર ભાવ હતો.

નીતિની એવી ઉન્મુક્ત, સુગંધામય, નિર્મળ લહરીઓ લોક–જીવનમાં વાતી હતી. જીવન સ્વાભાવિક માનવ–ધર્મના સુવાસે મ્હેકતું હતું, શાસ્ત્ર–ધર્મના તાપથી કરમાતું નહોતું. સાત સાત સમુદ્રો વીંધીને દેશાટણ કરનારા ફુલસોદાગરની સાહસિકતા સરજનહાર એ વીર–યુગને સમુદ્ર ઉલ્લંઘન મહા

પાપની પંડિત–સત્તા હજુ પહોંચી નહિ હોય. મનુષ્યો સાહસિક-તાની છલંગો ભરતાં હશે.

એટલા પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી, અને પુરાણ–આ-જ્ઞાઓના વિધિ–નિષેધો પહેલાંના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ પાડતી આ વાર્તાઓ, માતાઓએ કહી ને પુત્રીઓએ સાંભળી. વૃદ્ધોએ કહી ને યુવાનોએ સાંભળી, કોઇએ કશો યે સંકોચ નથી અનુ-ભવ્યો. હંસારાજા ફુલસોદાગરને વૈશાખી પૂર્ણીમાએ એની સ્ત્રી પાસે એક પહોર રાત્રિ ગાળવા લઇ ગયો, કે ફુલવંતીનું હૈયું ઉત્તર દિશામાં ઉઘડતાં જ એના થાનેલામાં દૂધની ધારા વછૂટી, કે રાજા–રાણીની છેલ્લી ઘાત વેળાની જે શયન–ગૃહની ઘટના બની: એવી એવી વાતોમાં લોક–નારીઓએ કૃત્રિમ લજ્જા નથી બતાવી. એનાથી આપણી માતા બ્હેનો ભડકીને ભાગેલી નથી. કેમકે એ પ્રસંગો કાં તો માતૃત્વના છે, કાં નિર્દોષ દાંપત્યના છે–અને શૃંગારના હોય તો પણ એ શૃંગાર સામ-ર્થ્યવંતોનો, વ્રતધારીઓનો હતો. માટે વંદનીય હતો. નિષ્પાપ અને સમર્થ હોય તે એનાથી ભડકે નહિ.

વાનગી

કલ્પનાને રમાડતી, બલિદાનને પ્રબોધતિ, સાહસ, શૌર્ય અને શિયળના સમર્થ આદર્શો ઉભા કરતી, સંપૂર્ણ કલા–વિધાનથી વિભૂષિત આવી રૂપકથાઓનો મોટો ખજાનો આપણા સૌરાષ્ટ્રનાં કોઇ કોઇ વૃદ્ધ દાદાજીઓની સ્મૃતિઓનાં ખંડેર નીચે દટાયેલો પડયો છે. કંઇ કંઇ નવી નવી ઘટનાઓનાં એમાં ગુંથણકામ છે. એનો લોપ થઇ જવાને હવે ઝાઝી વાર નથી. એના ઉંડાણમાં આપણો વાચક–વર્ગ કેટલો ઉતરી શકે છે તે માપવા આટલા નમુનાઓ આજે રજુ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ સહુથી પહેલો પ્રયાસ છે. વિક્રમ રાજાની વાતો પણ સોરઠી શૈલીમાં ને સોરઠી ભાવોમાં રંગાઇને બીજે બહાર નથી પડી.

બંગાળી રૂપકથાઓ

બીજા પ્રાંતો પૈકી બંગાળાએ તો પોતાની રૂપ-કથાઓને સાંગોપાંગ હાથ કરી લીધી છે. એ કથાઓનાં નિરનિરાળાં reading–પાઠાન્તરોના કંઇ નહિ તો દસેક સંગ્રહો ત્યાં બહાર પડી ગયા છે. અને 'દાદાજીની વાતો, માફક, અસલી દાદા–શૈલીને આબાદ સ્વરૂપે રજુ કરનારો સંગ્રહ 'ઠાકુરદાસ ઝુલી' નામનો ગણાય છે, કે જેની આજે ચોથી આવૃત્તિ ચાલે છે!

આટલું જ બસ નથી. આ રૂપ કથાઓનું સાચું મૂલ્ય તો બંગાળાએ પુરાતત્ત્વ (Research)ની દુનીયામાં મૂલવેલું છે. કલકત્તા યુનીવરસીટીએ રાય બહાદુર દીનેશચંદ્ર સેનને 'ડૉકટર ઑફ લીટરેચર' ની પદવી એનાયત કરીને, 'રામરતન લાહિરી ફેલો' તરીકે બંગાળાનું લોક–સાહિત્ય વલોવવા માટે નિયુક્ત કરેલા છે. એ રસાત્માએ આ રૂપકથાઓ ઉપર રસની, સાહિત્યની, જીવનની, અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જે તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાનો Post Graduate Class ની સમક્ષ આપેલાં હતાં, તે વ્યાખ્યાનો "The folk literature of Bengal નામના પુસ્તક રૂપે કલકત્તા યુનીવરસીટીએ પ્રગટ કરેલાં છે. લોક-સાહિત્ય પ્રત્યે હજુ તો કેવળ કૃપા–કટાક્ષજ કરી રહેલો આપણો વિદ્વત્ સમુદાય, જો એક જ વાર આ પુસ્તક વાંચી જાય, તો એને ભાન થશે કે આ રૂપકથાઓના મર્મમાં શાં શાં અણદીઠ સત્ય ને સૌંદર્ય ઝલકી રહ્યાં છે.

બંગાળી રૂપકથાઓનો સંગ્રહ અને આ રસિક પુરાતત્ત્વની મીમાંસા વાંચતાં જ્ઞાન થયું કે બંગાળમાં પણ આની આજ કથાઓ, કેટલાએક પ્રાંતોચિત પ્રસંગાન્તરો સાથે જન્મ પામી છે, અને જનતાની નસોનાં રૂધિરમાં રેડાઇ ગઇ છે. બંગાળી રૂપ-કથાઓ ઉલટી વધુ વિશુદ્ધ, વિપુલ વસ્તુભરી, અને શુદ્ધ કંચન-વરણા સંસ્કારોથી સોહામણી ભાસે છે. ('ફુલ સોદાગર' ની આપણી રૂપ–કથા મને અપૂર્ણ લાગવાથી બંગાળી 'શંખમાલા' ની ઘટનાઓ મેં આંહી અપનાવી લીધી છે.) એટલું જ બસ

નથી. આ મીમાંસાકાર તો અંગ્રેજી રૂપકથાઓ ટાંકી ટાંકીને પૂર્વ–પશ્ચિમની આ દૌલતને એક જ સ્થળેથી ઉદ્‌ભવેલી સમજાવે છે. અને એ તો બાહ્ય તેમજ આંતરિક એવા અનેક જાતના પુરાવાઓનું દોહન કરીને એટલે સુધી સિદ્ધ કરે છે કે બંગાળાની જ આ રૂપકથાઓ, પ્રાચીન કાળમાં પરદેશ ખેડતી આપણી નૌકાઓમાં ચડીને, આપણાં મલમલ કે મશરૂની સાથે જ દેશ વિદેશને કિનારે ઉતરી–એટલે કે ખલાસીઓની જીભેથી કહેવાઇને પરદેશીઓને કાને પડી. તેમાંથી એ વાર્તાઓએ ત્યાંના યુરોપી સ્વાંગ સજ્યા ને પછી Grimm Brothers' Tales' ને નામે પ્રગટ થઇને યુરોપી રમણીઓ બની પાછી હિન્દમાં આવી! આવું આવું તો ઘણું યે સોનું એ વિદ્વાને ધૂળમાંથી ધમ્યું છે.

મુંબઇ ઇલાકાની યુનીવરસીટીને હજુ આ દિશામાં દૃષ્ટિ સરખી યે કરવાને બહુ વાર છે. દરમીઆન લોક–સાહિત્ય પ્રત્યે સન્માન ધરતા થયેલા ગુર્જર સમુદાયની સમક્ષ આટલો રંક પ્રયાસ રજુ કરીને હવે પછીના વિભાગો પ્રગટ કરવાની વધાઇ મેળવવા થોભવું પડે છે.

સંપાદક.

દોસ્ત હાલો !

હાં રે દોસ્ત હાલો દાદાજીના દેશમાં.
એ....પ્રેમસાગર પરભુજીના દેશમાં,
હાં રે દોસ્ત હાલો દાદાજીના દેશમાં.

મધુર મધુર પવન વાય,
નદી ગીતો કૈં ગાય,
હસી હોડી વહી જાય,
મારા માલિક રાજાજીનાં દેશમાં–હાં રે દોસ્ત૦

સાત સાગર વીંધીને વ્હાણુ હાલશે,
નાગ–કન્યાના મ્હેલ રૂડા આવશે,
એની આંખોમાં મોતી ઝરતાં હશે,
હાં રે દોસ્ત હાલો મોતીડાંના દેશમાં–હાં રે દોસ્ત૦

સાત વાદળ વીંધીને વ્હાણ લૈ જશું,
ત્રીસ કોટિ તારાની સાથ ખેલશું,
ચંદ્ર સૂરજ ખીસામાં ચાર મેલશું,
હાં રે દોસ્ત હાલો ચાંદરડાંના દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

સમી સાંજે દાદાને દેશ પ્હોંચશું,
એના પાંખાળા ઘોડા ખેલાવશું,
પછી પરીઓને ખોળે પોઢી જશું,
હાં રે દોસ્ત હાલો પરીઓના એ દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

ભલે હોય ઘણું તાણુ
ભલે ઉઠે તોફાન,
આજ બનશું બેભાન,
થવા દાખલ દાદાજીના દેશમાં—હાં રે દોસ્ત૦

નીમકહલાલ પ્રધાન

સોરઠમાં પાંચાળ દેશ : એની કંકુવરણી ધરતી : એમાં ચોટીલો ડુંગર : અને એ ડુંગરના ધરામાં મોરસર નામે ગામ, એ ગામમાં મગરપ્રતાપ રાજા રાજ કરે. એ રાજાની અવસ્થા વરસ પચીસેકની હશે. જેવાં એનાં રૂપ, એવાં જ એનાં ડહાપણ. રાજાએ જાલંધરના જેવી દોમ દોમ સાયબી જમાવેલી.

ઇંદ્રાપરી જેવું રાજ, પણ એક જ વાતની ઉણપ રહી ગઇ છે : નગરને બાગ બગીચો ન મળે. દિવસ આખો ઝાડવાં વાવે ત્યાં રાતે માંડવના ડુંગરામાંથી સૂવરનાં ડાર આવે અને દાતરડીથી ઝાડવે ઝાડવાનો સોથ કાઢી નાખે. સાંઢસર અને સીંઢસર તળાવની પાળે આ સુવરડાંનો રહેવાસ હતો.

રોજ સવારે માળી જઇને પોકાર કરે કે ફરીઆદ ! મોટા રાજા, ફરીઆદ ! નંદનવન જેવી ફુલવાડીને સૂવરડા વીંખી જાય છે.

રાજાએ કહ્યું કે "માળી, હવે સૂવરડાં આવે ત્યારે અમને જાણ કરજે."

પુનમનો દિવસ છે. સોળે કળાનો ચંદ્રમાં આભમાં ચડયો છે. અજવાળાં ઝોકાર છે. ત્યાં તો સૂર સૂવરડી આવી પહોંચ્યાં. આવીને એણે તો નવી રોપેલી ફુલવાડી ભાળી.

સૂવરડી બોલી "અરે હે ભોળા ભરથાર ! આ કોઇ રાજાની વાડી છે હો ! સવારે તારા સગડ લઇને બારસે બંધુકદાર તારી વાંસે ચડશે હો ! "

સૂવર બોલ્યો "હે અબળા ! તું તારે તારૂં ડાર કડયે વીંટીને ડુંગરામાં હાલી જા. હું તો ઝાડવાને ઉખેડયે જ રહીશ."

એમ કહીને હૂક ! હૂક ! હૂક ! કરતો સૂવરડો ઉપડયો પુલવાડીમાં અને દાતરડી ભરાવીને ઝાડવાનો ડાળોવાટો કરવા મંડયો. સૂવરડી બચળાંને રાતુડી ધારમાં સંઘરી આવીને ઉભી ઉભી ચોકી કરી રહી છે.

માળીએ જઇને ફરીઆદ ! ફરીઆદ ! ફરીઆદ ! એવા પોકાર કર્યા. રાજાને જાણ થઇ. રાજાજી બોલ્યા "આંહી સાત વીસું રજપૂત બેઠા છો, પણ જો આજ સૂવરડો હાથમાંથી જાશે તો તોપને મોઢે બાંધીશ."

સાત વીસ રજપૂતોએ ઘોડે ચડીને સૂવરને માથે વ્હેતાં કર્યાં. સાત વીસું બંદુકના ચંભા છૂટયા. સૂવરને માથે ગલોલીઓના મે વરસવા મંડયા. પણ સૂવર તો ગલોલીનો ઘા ખાઇને તરત પડખેના ખાબોચીઆમાં પડે છે એટલે પલકમાં પાછો ઘા મળી જાય છે.

ગલોલીઓની બહુ ભીંસ થઇ એટલે સૂવર ઝાળના ઢુવામાં પેસી ગયો. ત્યારે સૂવરડી બોલી કે

સૂવરડો સૂતો ઝાળમાં, ભૂંડણુ આંટા ખાય,
ઉઠ હે કંથ નિંદ્રવા, તારાં ઘર ઘોડે ભેળાય.

ભેણુંનો માર્યો સૂવર ઉઠ્યો ને બોલ્યો કે "જોઇ લેજે હો કે રાંડ હમણાં તીતી ભીતી કરી નાખું છું."

હુક ! હુક ! હુક ! એવા હુકાર કરતો સૂવર દાતરડી કાઢીને નીકળ્યો. ગલોલીના મારને ગનકાર્યો નહિ. એને સાત વીસું ને એક ઘોડાં ઘેરીને ઉભાં હતાં તેમાંથી કોને મારવો એનો વિચાર કર્યો: "અરે, ઘેંસનાં હાંઠલાં તે કોણ ફોડે !" એમ બોલીને એણે દોટ કાઢી. સાતે વીસુંને કોરે મૂકીને એણે તો રાજાના ઘોડાને હડફેટમાં લીધો. રાજાના ઘોડાના બે પગને દાતરડી લગાડીને એ તો કુંડાળામાંથી નીકળી ગયો. તે સ ર ડ ડ ડ કરતો ડુંગરામાં ગેબ થયો.

રાજા કહે "મનસાગરા, તારી પાસેથી ગયો"

મનસાગરો મોઢું મલકાવીને બોલ્યો "વાહ રે રાજા, પ્રથમ પહેલાં તમારા ઘોડાના ડાબલા તો સંભાળો."

રાજાએ ઘોડાના પગમાં જોયું ત્યાં તો ધધાખ ! ધધાખ ! લોહીની ધાર હાલી જાય છે ! એણે બીજો ઘોડો રાંગમાં લીધો અને બોલ્યો "રજપૂતો, તમે સહુ સહુને ઘેર જાઓ. હું તો સૂવરને મારીને જ આ નગરીનું પાણી પીવાનો."

એમ કહીને રાજાએ સૂવરને સગડે સગડે ઘોડો લાંબો કર્યો. ડુંગરના ગાળામાં તડબડ ! તડબડ ! તડબડ ! પાણીપંથો ઘોડો તીર વેગે ગયો. જોત જોતામાં તો રાજાએ સૂવર ઝપાટામાં લીધો. પણ તરવારનો ઘા

કરે ત્યાં તો સૂવર તીરને વેગે નીકળી જાય અને તીર છોડે ત્યાં સૂવર તરવારને વેગે છટકી જાય.

એમ આખો દિવસ આથડીને રાજાએ સૂવરને થકવ્યો. સાંજ નમવા માંડી. સૂરજ મહારાજ મેર બેસે છે. રૂઝયું કુંઝયું વળી રહી છે. અને હાં કે હમણાં જ સૂવરડો હાથથી જાશે, ત્યાં તો 'જે મોરલીધર' કહીને રાજાએ કાન સુધી કમાનની પણછ ખેંચી. તીર છૂટયું. અને પાડા જેવડો સૂવર ભફ! કરતો ધરતી પર જઇ પડ્યો.

સૂરજ મહારાજ મેર બેસી ગયા. ચંદ્રમાનાં કિરણ મંડ્યાં છૂટવા. સામે જુએ ત્યાં

અખંડનેત્રા ઝાડી!
ડુંગરે ડુંગરાની મૂછું મળી છે.
ઝાડવે ઝાડવું અટવાઇ ગયું છે.
સાંસો ખાલ મેલે એવી
આરડ બોરડ અને કેરડની ઘટા બંધાણી છે.
સાગના દોરીઆ
નેવું નેવું હાથને માથે ડોકાં કાઢી રહ્યા છે.
વાંદરા ઓળાંબો કોળાંબો રમે છે.
રીંછ કણુકી રહ્યા છે.
અને
નવ નવ હાથ લાંબા ડાલામથ્થા સાવઝ
એવી તો ઝરડકીયું દે છે કે
ગ મ મ મ મ મ!
નેસના ડુંગરા હલમલી હાલે છે.

એમાં રાજાને એકલું એકલું લાગવા મંડયું. ડુંગરાની ખોપો જાણે હમણાં ખાઇ જાશે એમ ડાચાં ફાડીને બેઠેલી છે. રાજાજી મુંઝાઇને જ્યાં પાછળ નજર કરે ત્યાં કોણ? મનસાગરો પ્રધાન! 'અરે મનસાગરા! તું આંહી કેવો?

'મહારાજને એકલા મૂકું તો મને કાળી ટીલી ચોંટે.'

'અરે રંગ રે મારા મનસાગરા રંગ.'

મનસાગરાની સાથે અફીણ હતું. એ ઘોળીને કસુંબા પીધા ત્યાં તો સૂરજ મહારાજે કિરણ્યો કાઢી. મનસાગરે અડખે પડખેથી આવળીયાં, બાવળીયાં, લપોટીઆં, ઝપોટીઆં વીણી લાવીને ચકમક ઝેગવ્યો. ઈંધાણુંનો દેવતા પાડયો. અને પછી

વાલીઆ ગાબુના વાડાની બજર,
અછોટીઆ વાડનો ગળ,
મછુની કાંકરી
અને ઉંડનું પાણી

કર્યાં ભેળાં. ચલમ ભરીને એવો દેવતા માંડયો કે ચલમ ઉંધી વાળે તો ય તીખારો ન ઝરે.

હોકાની ત્રણ ફુંક લીધી ત્યાં તો રાજાની કાયામાં કાંટો આવી ગયો. પણ આઠ પહોર થયાં અંજળી પાણી નહોતું મળ્યું એનું કેમ? રાજાના ગળામાં કાંચકી બંધાઇ ગઈ. રાજા પાણી! પાણી! પોકારવા મંડયા.

ઝાડે ચડીને મનસાગરે જોયું તો આઘેરાં જાનવર ઉડતાં જોયાં. જાણ્યું કે હાં, ત્યાં પાણીનું થાનક હશે. મનસાગરો પ્રધાન તો પંખીની પધોરે પધોરે પાણી ગોતવા ગયો.

રાજા નજર કરે ત્યાં સામે જ કાળાન્તરનાં જૂનાં પાંચ દેવળ દેખ્યાં. ઝાડવાંની ઘટા જોઇ. નીમષ વાર થઇ ત્યાં તો ઘ ર ર ર ર! કરતો દખણાદી દિશામાંથી રથ ઉડતો આવે છે. અને એ રથને પાંખાળા ઘોડા જોડેલા છે.

આવીને રથ દેવળે ઉતર્યો. અંદરથી અપસરા નીકળી. નીકળતાં તો તેજનાં કિરણ પડી ગયાં. અપસરાએ રાજાને ભાળ્યો. દેવળમાં જઇને પૂજા કરી. પાછી નીકળી. રાજાની સામે આંખના તારલા નોંધ્યા. કંકુવાળા ચોખા કર્યા. નાળીએર દેખાડયું. છ આંગળીઓ ઉંચી કરી. કટાર ઉઘાડીને પોતાના પેટ સામે ધર્યો. અને પછી રથમાં બેસીને ઘ ર ર ર ર! રથને આકાશને માર્ગે ઉડાડી મેલ્યો.

રાજા તો ઓ જાય! ઓ જાય! એમ બોલતો રહ્યો.

મનસાગરો પાણી લઇને આવે ત્યાં તો 'ઓ જાય! ઓ જાય! ઓ જાય!' એમ જાપ જપાય છે. બીજી કંઈ શુધ બુધ રાજાને રહી નથી.

મનસાગરો કહે કે "અરે હે રાજા! શું તમે ગાંડા થયા છો?"

"મનસાગરા, એક અપસરાનો રથ દખણમાં ગયો. અને એ મને કાંઇક નિશાની કરતી ગઈ. ઓ જાય! ઓ જાય! ઓ જાય!"

"અરે ચુડેલ હશે, ચુડેલ! અપસરા કેવી? ચુડેલથી બી ગયા લાગો છો. થુકી નાખો, થુકી નાખો."

"મનસાગરા! હવે થુકાય નહિ. હવે તો એ અપસરા રાંધે તે દિવસ' હું અન્નજળ લઉં!"

"હવે અન્નજળ નહિ લ્યો તો જાશો મારા બાપ પાસે. છાનામાના પાણી પી લ્યો ને."

પણ રાજા તો એકનો બે ન થયો. એના ઘટડામાં તો "એ જાય! એ જાય! એ જાય"ના જ સૂર બંધાઈ ગયા છે. મનસાગરાને લાગ્યું કે ના, ના! રાજા ગાંડો નથી. કાંઈક કૌતૂક થયું હશે.

મનસાગરો મંદિરમાં ગયો. જઈને જુએ ત્યાં તો કંકુ કેસરનાં પગલાં: ધુપ: દીવો: અને ચોખા: અહાહા! અપસરા તો સાચી! નીકર મહાદેવની આવી રળીઆમણી પૂજા ન કરે! પણ એની સમશ્યામાં એ શું સમજાવી ગઇ?

મનસાગરો તો બુદ્ધિનો સાગર હતો. એણે એક પછી એક સમશ્યા લઈને પોતાના મનમાં અર્થ બેસાર્યા.

શ્રીફળ અને ચોખા બતાવ્યા એટલે શું? હાં. બરાબર; એનો મર્મ એ કે 'હે રાજા, હું તને વરી ચૂકી છું.

પણ છ આંગળી એટલે? હાં, હાં, છ મહિને તારી વાટ જોઇશ.

અને કટારી પેટ સામી ધરી એ શું? બરાબર, તું નહીં આવ્ય તો કટારીથી મારો દેહ પાડીશ.

હવે એણે શંકરના પદમની પૂજા શા સારૂં કરી? એનું નામ શું પદમાવતી હશે? હા, બરોબર એમજ.

પણ એનું ગામ કયું? હાં, એણે પદમ ફરતાં કનકનાં ફુલ ગોઠવ્યાં છે. એટલે કનકાવતી નગરી હશે.

એવો મર્મ ગોઠવીને મનસાગરો રાજાની પાસે આવ્યો. આવીને કહે કે

"ઉઠ ઉઠ હે રાજા! તને આજથી છ મહિને એ અપ્સરાની સાથે ચાર મંગળ ન વરતાવું તો તને ફાવે તે સજા કરજે."

રાજા કહે કે "માથું વાઢી લઇશ અને નવો ગઢ ચણાવી ગઢને કાંગરે કાંગરે તારા માથાની રાઈ રાઈ વાપરીશ."

મનસાગરો બોલ્યો કે "હવે માથું કાપ્યા પછી તારે ગમે તે કરજે ને! પછી મારે કયાં જોવા આવવું છે?"

રાજાએ તો પાણી બાણી પી, ચાર ચાર ફુંક હોકાની લીધી ત્યાં તો ધણુણુણુ! બાર બાર મૂઠય કેફના તોરા ચડી ગયા. ડીલ કાંટે આવી ગયું. પછી દણુણુણુ! ઘોડે ચડીને પોતાની નગરીને માર્ગે મંડયા ઘોડા ફેંકવા. સાંજ પડયે મોરસર ભેળા થઇ ગયા.

દિવસ પછી દિવસ વીતવા લાગ્યા. પણ રાજાનો જીવ તો થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે એમ તરફડતો હતો. રોજ ઉઠીને આજીજી કરે કે "હે મનસાગરા, હવે ક્યારે જાશું કનકાવતી?"

"રાજા વાજાં ને વાંદર્યાં, ત્રણે સરખાં! તમારે તો બાપુ, બીજો ધંધો જ નથી! કનકાવતી નગરી તે શું રસ્તામાં પડી છે? કોણ જાણે કયાં હશે!"

મનસાગરે ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી ગોત કરી. પણ કનકાવતી નગરીનો પતો કયાંય મળ્યો નહિ. ત્રણ જ મહિના રહ્યા અને દિવસ તો નદીઓનાં પાણીને વેગે મંડયા વીતવા. હવે કરવું શું?

એક વાર મનસાગરો બજારમાં હાલ્યો જાય. ત્યાં તો જોગી ઓતરાખંડરો! કોઇક નાગડો બાવો: માથે વેંત વેંત લાંબા પીંગલાં લટુરીયાં ફરકે: ઘેરી ઘેરી

આંખડીઓ : આખે ડીલે ભભૂતના થર : એક હાથમાં ચીપીઓ : અને બીજા હાથમાં ખપ્પર લઈને આલેક ! આ...........લેક ! કરતો ચાલ્યો આવે છે.

મનસાગરો બોલ્યો "બાવાજી, નમો નારાયણ !"

" નમો નારાયણ બચ્ચા ! લેકિન કુછ ગાંજા નહિ, સૂકા નહિ, કુછ નહિ !"

મનસાગરે ગાંજાની કળીઓ વીણી, પાણી નાખીને હથેળીમાં ચોળી, ચલમમાં ભરીને બાવાજીના હાથમાં આપી ચકમક ઝેગવીને દેવતા ચલમ ઉપર ધર્યો ત્યાં તો બાવાએ

આલેક ગરનારી દુલા
ભેજ ગાંજેકા પુલા
નજર કરે કરડી
સો મરે ટાંગા છરડી
સૂકા સાપ
ગાંજેકા બાપ
કડકડતી કાળકા
ભડભડતા મસાણ
ઉજડ ગામના હડમાન
મચા દે ધમસાણ
ઠંડા પોરકી લેર
બાવા અબધુતકી મેર
કોઇ પીવે ગાંજા ને
કોઇ પીવે ઝેર

એમ બોલી ઝપટ મારી. ચલમને માથે વેંત વેંત ઝાળ ઉપડી. સાતમી ભોમકાને માથે બાવાનો જીવ ચડી ગયો.

કેફનો તોરો લાગ્યો. બીજી કોર મનસાગરો પગ ચાંપવા મંડ્યો અને બોલ્યો કે ભલે ! ચાર જગના જોગી ભલે !

બાવો કહે “ બચ્ચા માગ માગ !”

“ જોગીરાજ ! બીજું કાંઇ નહિ. પણ મને કનકાવતી નગરીનો રસ્તો દેખાડો. હું ભૂલો પડ્યો છું. ”

“ અરે કનકાવતી તો મેરે પાંવ નીચે ઘાસ ગઇ હે. દેખ, ઇધરસે બરડા ડુંગર, શેત્રુંજા ડુંગર, નાંદીવેલા ડુંગર. ઉધર દો રસ્તા તરેગા. જમણા રસ્તાસેં સાત કોસ કનકાવતી. ઓર ડાબા રસ્તાસેં તીન કોસ. લેકીન તુમ ડાબા છોડકે જમણા ચલનાં. ”

મનસાગરે રાજાને જાણ કરી. રાજાએ તો હાકલ કરી કે “ હાં, થાય નગારે ઘાવ ! રથ રેંકડા, ડેરા તંબુ, દૂઠ દમંગળ લશ્કર સાબદાં થઇ જાઓ !”

માનસાગરે હળવે-ક રહીને રાજાના કાનમાં ફુંક મારી કે “ કાં ભાઇ, કનકાવતી જઇને ગોળાની કાંકરી ખાઇ આવ્યા છો ખરા ?”

“ ના ! કેમ ?”

“ ત્યારે આવડી બધી તૈયારી શેની ? ત્યાં કાંઇ સાસુ પોંખવા નહિ આવે. ત્યાં તો કાકાઓ છૂટી ડામણીયું મારશે, તે બરડા ફાડી નાખશે, જાણો છો ?”

રાજાએ કાનની બુટ ઝાલી ! એક જ રથ લઇને બેઉ ભાઇબંધ અંદર બેઠા. ઠનનન ! ઠનનન ! ઠનનન ! ઠનનન ! રથ રોડવ્યે જાય છે. રસ્તામાં રાત રહેતા રહેતા નાંદીવેલાના ડુંગર પાસે બે રસ્તાને તરભેટે આવી ઉભા રહ્યા.

મનસાગરે તો મુંઝાઇને રથ થંભાવ્યો. હવે શું

થાય ? જોગીનું વેણ ચૂકી ગયા. ડાબે રસ્તે રથ હાંક્યો. મહા ઘોર ઝાડીમાં અટવાઇ ગયા. ચારેક ગાઉ રથે ગોથાં ખાધાં ત્યાં તો રાજાના માથામાં ચસકા નીકળવા મંડાયા. ખોપરી જાણે હમણે નીકળી પડશે ! રાજાનો પ્રાણ તો જાઉં ! જાઉં ! થાય છે. રાજા ચીસે ચીસ નાખે છે. મનસાગરો તો મુંઝાઇ ગયો છે.

અરે હે બાળરાજા ! આ પરદેશી ધરતી છે ! આપણે ભૂલા પડ્યા છીએ. તમે હરમત રાખો !

પણ હરમત ક્યાંથી રાખે ! એક વાટપાડીઓ ઝેરઆર નાગ એ જંગલમાં ચારો કરે છે. અને

બાર ગાઉમાં એનું ઝેર ફરે
ભોમ ધણી હોય એને ચડે !

એટલે કે બાર બાર ગાઉમાં એનું ઝેર છવાઇ જાય, તે બીજા કોઇને નહિ પણ રાજના ધણીને ચડે.

રાજાની રગેરગમાં ઝેર તો ચડવા માંડ્યું. સાંજ પડ્યે ઝેરઝાળ નાગની વાવ આવી ત્યાં તો રાજાનો જીવ દસમે દ્વારે પહોંચી ગયો. એકલા તાળવામાં જ ધબકારા રહ્યા. મુંઝાઇને મનસાગરો ધા નાખે છે કે " એ ઠાકોર ! એક હોંકારો દ્યો. " પણ રાજા ક્યાંથી બોલે ?

મનસાગરો વાવમાં પાણી ભરવા ગયો. અંદર ડોકીયું કરે તો અંધારી ઘોર ઉંડી વાવ ! ચોળીયું પારેવું ત્રણ વિસામા ખાય ત્યારે છેલ્લે પગથીએ પહોંચે, એટલી બધી ઉંડી. અંદર પાંદડાં ! પાંદડાં !

પાદડાં ખસેડીને મનસાગરે ખાબોચીયું ઉલેચ્યું. કાજળીઓ ભર્યો. રાજાના માથા પર પાણી છાંટ્યું. પણ રાજાની મૂર્છા

વળતી નથી. ત્યાં રાત પડી ગઇ. રાજા બેભાન છે. મનસાગરો ઢાલ તલવાર અને ભાથો બાંધીને ચોકી કરવા મંડયો.

અઘોર રાત જામી ગઇ છે. ત્રમ ! ત્રમ ! ત્રમ ! તમરાં બોલે છે. દોઢેક પહોર રાત ગઇ ત્યાં વાવમાંથી ફરરરરરર ! કરતાં પાંદડાં ઉડીને બહાર નીકળ્યાં.

મનસાગરો વિચારે છે કે " આ શું કૌતુક ! વગડામાં વંટોળા દીઠા, પણ વાવમાં કોઇ દિ' નથી દીઠા !"

ત્યાં તો ધુમાડાના ગોટે ગોટા નીકળવા મંડયા. અને પછી તો ઝડાક્ ! ઝડાક્ ! કરતા ઝાળના ભડકા નીકળ્યા. કાંઠે જે લીલાં કંજાર ઝાડવાં હતાં એટલાં બધાં બળીને કાળાં ઝેબાણુ બની ગયાં. થોડીક વાર થઇ ત્યાં તો

ફું ! ફું ! ફું ! એવા ફુંફાડા મારતો ઝેરઝાળ નાગ નીકળ્યો. મનસાગરો થોડીક વાર તો હેબત ખાઇને ઉભો થઈ રહ્યો. પણ જેમ જેમ સાપને ફુંફાડતો જોયો, તેમ તો "અરે ફટ ફટ ! હું કંકુવરણી ભોમકામાં પાકેલો છું ને આમ ડરીને મરીશ ?" એમ બોલીને "ઉભો રેજે તારી જાતનો હું નાગ મારૂં !" કરતો ઉઘાડી તરવાર લઇને દોડયો.

ખડ ! ખડ ! ખડ નાગ હસી પડયો.

સામે મનસાગરો યે હસ્યો, ખડ ! ખડ ! ખડ !

નાગ કહે " એલા, કેમ હસ્યો ?"

મનસાગરે સામે પૂછયું "ત્યારે તું કેમ હસ્યો ?

" હું તો એમ હસ્યો કે તું બહુ લોંઠકો થઇને ઉઘાડી તરવારે દોડયો આવ છ, પણ હમણાં હું ફુંક માર્યા ભેળો તને બાળીને ભસમ કરી નાખીશ."

મનસાગરો બોલ્યો "હવે બાળી જાણ્યો એમાં આવડી

બધી બડાઇ શું કરી રહ્યો છે? બસ બાળીજ જાણુ છ? કે કે'દી કોઇનું ઠાર્યું છે ખરૂં?"

નાગ વિચારમાં તો પડી ગયો. એટલે બરાબર લાગ જોઈને મનસાગરે ટોણો માર્યો કે "આવી જા, રવદ બાંધ: કાં તો તેં બાળ્યાં છે એટલાંને ફરીવાર લીલાં કરી દે તો હું ઉઠબેસ. કરૂં, નીકર તેં બાળ્યાં છે એને હું હમણાં લીલાં કરી દઉં તો તું ઉઠબેસ કરીશ? છે કબૂલ? અરે, આબરૂ ધુડ થઈ જાય ધુડ! મોટા શેષનાગે ઉઠબેસ કરી એમ માણુસ વાતો કરે. ખબર છે?"

નાગના હૈયામાં ધ્રાસકો પડ્યો કે વાત સાચી! આ મારો બેટો માનવી જો કયાંઇક ઝાડવાં લીલાં બનાવી દેશે તો મારી આબરૂ પડી જાશે! એ બોલ્યો,

"એમ, જોવું છે? આ લે ત્યારે!"

એટલું બોલીને નાગે મોઢામાં અમૃતની કોથળી હતી તે દાબીને ફરરરર! કરતી એક ફુંક મારી. ત્યાં તો બળેલાં ઝાડવાંનાં ઠુંઠાંને કુંપળાં ફુટી નીકળ્યાં. ચારે દિશામાં લીલવણી પથરાઇ ગઈ. લીલું! લીલું! લીલું થઇ ગયું.

અને રાજાની યે મૂર્છા વળી ગઇ.

નાગ બોલ્યો લે, હવે તારા પેટની વાત કર."

મનસાગરો તાળી પાડીને બોલ્યો "હા............હા હા....હા! તને કેવો મુરખો બનાવ્યો દોસ્ત! ગાંડીયા, એટલુંયે ન સમજ્યો કે કાળા માથાનાં માનવી તે કયાંઇ સુકાનાં લીલાં કરી શકતાં હશે! મારે તો મારા રાજાને સજીવન કરાવવો હતો, એટલે તારી પાસે અમી છંટાવ્યું, મુરખા!"

નાગને તો રૂંવે રૂંવે ક્રોધની ઝાળ થઈ. પણ હવે શું કરે? એની ઝેરની કોથળી તો ખાલી થઈ ગઇ હતી! એ તો ફરીવાર છ મહિને ભરાય!

ફેણ માંડીને નાગ બોલ્યો "યાદ રાખ બેટમજી સ્વાંતનું નખતર વરસે, અદ્ધરથી એનાં ફોરાં ઝીલું, એનું હળાહળ ઝેર કરૂં અને તું જ્યાં હો ત્યાંથી તને ગોતીને ડંસ કરૂં. કરડ્યા ભેળો ત્યાં ને ત્યાં પાણી જ કરી નાખું!"

"હ્યો ત્યારે, બાપજી! લેતા જાવ! બોલ્યા એનો ગણ!" એમ કહીને ઉઘાડી તરવારે મનસાગરો ઉછળ્યો અને એક ઘા ઝીંકીને નાગના બે કટકા કરી નાખ્યા."

"હ્યો બાપા! સદ્દગતિ કરજો, તમારા જીવને! મુંગા રહ્યા હોત તો કાંઇ હતું?"

નાગના કટકા બે ઘડી તરફડ્યા. રાજાએ અને મનસાગરે રથ હાંકી મેલ્યો. ઠણુણુ! ઠણુણુ! ઠણુણુણુણુ!

આવી પહોંચ્યા કનકાપરીના પાદરમાં. જુવે ત્યાં પાદરમાં પુલવાડી હીલોળા લઈ રહી છે. માળી કીચૂડ! કીચૂડ! કોસ હાંકે અને ગાલે મસના ટીલાવાળી ચાંપલી માલણ ભાત લઈ ચાલી આવે છે. મનસાગરે વિચાર્યું કે અજાણી ભોમકા છે. ઉતારા તો માલણને ઘરે કરીએ તો ફાવીએ.

ચાંપલી માલણ બરાબર રથને પડખેથી નીકળી એટલે મનસાગરે નિસાસો નાખ્યો, આ! હા! હા!

ચાંપલી કહે "મારા પીટ્યાઓ! તમારાં માણસો મરે! અમારી લીલી વાડીને ઝાંપે નિસાસો શીદ નાખો છો?

મનસાગરો બોલ્યો "અરે બાઇ! બે'ન! અમે નિસાસો તો એમ નાખ્યો કે અમારે ય તારા જેવી બે'ન

છે. એ પણ તારી જેમ જ મસનાં ટીલાં કરે છે. તને જોઇને અમને બ્હેન સાંભરી. આ લે બાપ, કાપડું !

એમ કહીને મૂઠી એક ભરીને સોનામહોર ઠલવી દીધી. ચાંપલીએ તો ભાઇ ! ભાઇ ! કરતાં મીઠડાં લીધાં. ધણીનું ભાત આ બે ભાઈઓને ખવરાવ્યું અને "પીટ્યા, મારા ભાઇઓ આવ્યા છે" એમ પોતાના ધણીને સંભળાવીને મહેમાન ભેળી ઘેર આવી. ભાઈઓને માથે તો અનોધાં હેત ઢોળવા મંડી !

મનસાગરો પૂછે છે "હેં બે'ન ! શું ધંધો કરો છો ?"

"ભાઇ ! રાજાની કુંવરી પદમાવંતી છે."

પદમાવંતી શંકરની પૂજા કરે,
પુરૂષ નામે ચોખો ન જમે,
એવાં પતિવ્રતાનાં વ્રત પાળે.

એની સારૂ રોજ પુલની છાબ લઇ જાઉં છું."

"કાંઇ આલે ખરાં ?"

"ના માડી ! વાડીમાં બકાલું કરી ખાઇએ. રાજભાગ ન લ્યે. દરબારમાં વીવા વાજન હોય તો ખીચડો જમીએ."

"અરે બે'ન ! અમારા મલકમાં માળીની છાબ ખાલી ન જાય ! લે, અમે તને આજ એવી કરામત કરી દઇએ તારો રોટલો વધે."

માલણ તો પુલડાં લાવી તેને ગુંથીને મનસાગરે ત્રણ પોશાક બનાવ્યા : ઓઢણી, ચણીઓ અને કાંચળી. અંદર અક્કલ કામ ન કરે એવી નવરંગી ગુંથણી કરી.

અંદર કાગળની કટકી સંતાડી. ચાંપલી તો હરખનાં ડગલાં માંડતી છાબડી લઇને રાજમહેલ ઉપડી.

પદમાવતી બેઠી છે. સવા સવા વાંભની વેણુની લટો મોકળી મૂકી દીધી છે. કપાળે કેસર કંકુની આડ્ય તાણી છે. અને

નમો શંકરા ઇસરા માય બાપા !
તુંજાં નામ લેતા ઘટે કોટિ પાપા !

એવા જાપ જપી રહી છે. ત્યાં છાબ આવી. દોથો ભરીને કુંવરીએ ફુલ મહાદેવને ચડાવ્યાં. પોતે પુલનો પોશાક ધારણ કર્યો અને અંદરથી ચિઠી વાંચી કે

પાંચ હીઓળા પરસાળ,
એક નર દો ઘોડા હાથ,
એક નર નહિ ગંધ્રવ જસો
એ આવ્યા, એને ઉત્તર કસો !

વાંચીને પદમાવતીનું હૈયું હાંફવાં મંડયું. સમજી કે જેની વાટ જોતાં હતાં એ પરોણા આવી પહોંચ્યા.

હવે જવાબ શી રીતે કહેવાડવો? આ ચાંપલી ઓછું પાત્ર છે. જાણી જશે તો બદનામ કરશે. માટે એ બીવે અને બોલ્યા સમજી જાય, એવી સમશ્યા કરૂં.

થાળમાં કંકુ કેસરના થાપા ભરીને કુંવરીએ ચાંપલીને બેય ગાલે અડબોત મારી. કંકુના આંગળાં છપાઇ ગયાં. ચાંપલી રોતી રોતી ઘેર આવી.

"ચુલામાં જાય તમારી કરામત, પીટયાઓ !"

રાજા બોલ્યા કે "મનસાગરા, મંડો ભાગવા. આ

તો આપણે ઘર ભૂલ્યા." મનસાગરે તો ચાંપલીને મૂઠી ભરીને સોના મ્હોર દીધી. એટલે ચાંપલી પાછી રાજી! રાજી! થઇ ગઈ.

રાજા પણ છક થઈ ગયો. "અરે મનસાગરા, આપણને ઘાણીમાં ઘાલી તેલ કાઢશે હો!

મનસાગરો કહે "મહારાજ. સવા મણની તળાઇમાં સૂઈ રહો. તમારૂં રૂંવાડું યે ફરકે નહિ. કાલ પદમાવતી સાથે તમારો હથેવાળો થાય. પછી શું? આમ જુઓ સમશ્યા."

રાજાએ કંકુનાં આંગળાંની છાપ ચાંપલીને ગાલે જોઈ, કંકુનો મર્મ રાજાને સમજાણ્યો.

રાજકુંવરીએ માવતરને સંદેશા મોકલ્યા કે 'મારો સ્વયંવર આદરો' આજ આટલે આટલે વરસે દીકરીએ પરણવાની હા પાડી તેથી રાજા રાણીએ તો તાબડતોબ તૈયારી કરી. સ્વયંવર રચાણો. અલકમલકનાં રાજા આવ્યા. પદમાવતીએ તો રાજા મગર પ્રતાપને વરમાળા આરોપી.

હાથી, ઘોડા, મ્યાના અને વેલ્યોની પહેરામણી લઇને પદમાવતી પોતાના ભરથાર સાથે પાંચાળમાં સીધાવ્યાં.

રસ્તે નારંગીના તંબુ જેવો એક લેલુંબ વડલો આવ્યો: એ વડલાને છાંયડે રાજાના રસાલાએ રાતવાસો રહેવા મુકામ નાખ્યાં. રાવટીમાં રાજા અને રાણી પોઢયાં છે. અને મનસાગરો બેઠો બેઠો ઉઘાડી તરવારે પોતાના ધણીની ચોકી કરે છે.

અધરાતનો ગજર ભાંગ્યો છે. મનસાગરો ચંદ્રમાંના ઝોકાર અજવાળાં જોતો જોતો જાગે છે. તે વખતે વડલાની

ઘટામાં બે પંખીએ વાતો કરવા માંડીઃ—

"અરે હે ગરૂડ પંખણી ?"

"શું કહો છો ગરૂડ પંખી ?"

"આપણે આંગણે આજ રાજા રાણી મહેમાન છે. પણ આવતી કાલે એનું રાજ રાંડી પડશે !"

"કેમ ?"

"આ રાજાને માથે આવતી કાલે છ ઘાતો છે."

"કઇ કઇ ?"

"આંહીથી રથ જોડીને હાલશે, એટલે એને માથે આ વડલાની ડાળ ફસકીને તાટકશે અને રાજા રાણીને કચરી નાખશે."

"એમાંથી એને કોઇ ન બચાવે ?"

"હા. કોઇ બીજે માર્ગેથી રથ હાંકી જાય તો રાજા રાણી બચે. પણ થોડે જાશે ત્યાં બે ડુંગરા આવશે. જીવતું જાનવર વચ્ચે થઇને નીકળે કે તરત એ ડુંગરા સામ સામેથી દોડીને ભટકાય છે. ત્યાં આ રાજા અને રાણી છુંદાઇ જશે."

"એમાંથી બચે તો ?"

"તો રસ્તામાં હીરાજડિત સોનાનો વેઢ પડયો હશે, તેમાં રાજાનો જીવ લલચાશે. લેવા જાશે કે તરત તંબો-ળીઓ નાગ થઇને ફટકાવશે."

"એમાંથી બચે તો ?"

"તો સામૈયાનો જે ઘોડો આવશે તે રાજા ને પછા-ડીને ફોદે ફોદા કાઢી નાખશે."

"એમાંથી બચે તો ?"

"તો ગામનો દરવાજો માથે પડશે."

"એમાંથી બચે તો ?"

"તો છેલ્લામાં છેલ્લી ઘાત રાતે આવશે. રાજા રાણી બેય પહેલા પહોરની મીઠી નીંદરમાં પડયાં હશે, તે વખતે એક કાળી નાગણી છાપરામાંથી નીકળશે. ઝેરનું ટીપું બરાબર એ સૂતેલી રાણીના ગાલ ઉપર પડશે. રાજા જાગીને ગાલ ઉપર બચ્ચી લેતાં જ ઝેર એના પેટમાં જાશે. પલકમાં જ એના પ્રાણ નીકળી જાશે."

"પણ હે ગરૂડ પંખણી ! આ વાત જો કોઇ સાંભળીને જો કોઇ બીજાને મ્હોં યે કરે તો એ કહેનાર માનવી પથરો બની જાય હો !"

એટલી વાત કરીને પંખી પોઢી ગયાં.

મનસાગરાએ આ વાત કાનોકાન સાંભળી. પંખીની વાચા ઉકેલતાં એને આવડતું હતું. એના મનમાં થયું કે અહાહાહા ! આટલે આવીને હું શું મારા ધણીને મરવા દઉં !"

સવારે રસાલો ઉપડયો. મનસાગરે પોતાની સાથે એક પોપટ ઝાલીને લઇ લીધો. વડલાની જે ડાળ પડવાની હતી તેની હેઠળથી રથ ન હાંકયો અને બીજે લાંબે મારગે આંટો ખવરાવ્યો.

રાજા કહે "આમ કેમ ?"

મનસાગરો બોલ્યો કે "બસ, અમારી મરજી !" આવો જવાબ સાંભળીને રાજાને ખોટું લાગ્યું.

બરાબર બે ડુંગરા પાસે આવી પહોંચ્યા. પાસે

જઈને મનસાગરે પોપટને ઉડાડયો. બેય ડુંગરા પોપટને કચરવા દોડયા. ભટકાઈને પાછા વળ્યા, એટલે સડેડાટ રાજાના રથને મનસાગરે ઓળંગાવી દીધો.

રાજાએ આ કૌતુકનું કારણ પૂછયું. મનસાગરો મુંગો રહ્યો. રાજાને વધુ દુઃખ લાગ્યું. આ મારી સામે કોણ જાણે કેવાં યે કારસ્થાન ગોઠવી રહ્યો હશે! ઓહોહો! વાણીઆનાં પેટ આવડાં બધા ઉંડાં!

રાજાએ તો મનસાગરાની સાથે જાણે આબોલા આદર્યા. તોય મનસાગરાના અંતરમાં કાંઈ દુઃખ ધોખો નથી. એ તો રાજાના રથની મોઢા આગળ પોતાનો ઘોડો મુંગો મુંગો હાંકતો જાય છે.

ત્યાં તો સૂરજનાં કિરણોમાં ઝળળક ઝળળક! ઝળળક! થાતો એક વેઢ રસ્તે પડેલો છે. મનસાગરો ચેતી ગયો કે હાં! આજ પેલાં ગરૂડપંખીએ કહેલો વેઢ! રાજાની નજર ચૂકાવવા એણે પોતાના ઘોડાને વેઢ આરો ઉભો રાખ્યો. પણ ભાત ભાતના રંગે ઝબુકતો વેઢ એમ કેમ અછતો રહે? જાણે એમાં તો નીલમ, માણેક અને પદમ જડયાં હોયની!

"એ....એ ઓલ્યો વેઢ!" રાજાએ રથમાંથી બૂમ પાડી. "કોઇ પદ્મણીના હાથમાંથી પડી ગયો લાગે છે." એમ કહીને રાજા લેવા દોડયો. મનસાગરે જાણ્યું કે હમણાં રાજાનો પ્રાણ જાશે. એટલે રાજા પહોંચે તે પહેલાં તો મનસાગરે વેઢને પોતાના ભાલાની અણીએ ચડાવીને આઘે ફગાવી દીધો. ફુંફાડા મારતો તંબોળીઓ થઇને વેઢ ચાલ્યો ગયો. પણ રાજાએ તો એવું કાંઇ જોયું નહિ. એને તો રૂંવે રૂંવે ઝાળ થઇ, ખીજાઈને એણે

પૂછ્યું "મનસાગરા! મારો વેઢ કેમ ફગાવી દીધો ?"

"બસ! અમારી મરજી!"

સાચું કારણ તો મનસાગરો કેમ કરીને કહે ? જવાબ આપે તો પથરો બની જાય! અને હજુ તો રાજાને માથે ત્રણ ઘાત બાકી રહી હતી. મનસાગરો અબોલ રહ્યો. રાજાએ રોષે ભરાઇને દાંત ભીંસ્યા.

આગળ ચાલ્યા, રાજધાનીનું પાદર આવી પહોંચ્યું. નગરમાંથી સાત વીસ સામંતો સામૈયું લઇને આવ્યા છે, ગામની બ્હેન દીકરીઓ રાજા-રાણીને કંકુના ચાંદલા કરીને મીઠડાં લેવા મંડી છે. શરણાઇઓના ગળતા મધરા સૂર ગાજી રહ્યા છે. દેવળે દેવળે નોબતો ગડેડે છે. કોટને કાંગરે કાંગરે ઘીના દીવા બળે છે. એવી રોશની અને રંગની છોળો મચી રહી છે, ત્યારે મનસાગરો ક્યાં ઉભો છે ?

મનસાગરો આ કલ્લોલમાં ભળતો નથી. એના મ્હોં ઉપર ચિન્તાનું વાદળું ઝળુંબે છે. એ તો ઉભો છે સામૈયાના ઘોડાની વાટ જોતો. ઝરીયાની સરંજામમાં શોભતો ઘોડો પોતાની ઝગમગતી ઝુલડીઓ ફરફરાવતો, હીરનાં ફુમકાં ડોલાવતો, ઝાંઝરીયાળા પગ માંડીને રૂમઝુમ! રૂમઝુમ! નાચ કરતો કરતો, કેમ જાણે સૂરજના રથના સાત ઘોડા માયલો એક હોયની, એમ હાલ્યો આવે છે. કપાળ ઉપર માણેક લટ ઝપાટા ખાઇ રહી છે.

"એ મારો દેવમૂનિ આવે! મારો કલેજાનો કટકો આવે! મારો આતમારામ આવે!" એમ રાજાએ હરખના નાદ કાઢ્યા. ઘણા મહિનાના વિજોગી ઘોડાએ સામી હેતની હાવળ દીધી. રાજા સામો દોડ્યો. પણ હજુ તો રાજા પહોંચવા જાય છે ત્યાં ધડ! દેતી મનસાગરાની

તરવાર ઘોડાની ગરદન ઉપર પડી. ડોકું ધડથી નોખું જઇ પડ્યું. અને તડફડ ! તડફડ ! ઘોડો ટાંટીયા પછાડવા લાગ્યો.

પછી તો રાજાના કોપનો કાંઇ પાર રહે ? રાજાનાં નાખોરાં ફુલી ગયાં, હોઠ ધ્રૂજી ઉઠ્યા, કાયા કમ્પવા લાગી, રૂંવાડે રૂંવાડું બેઠું થઇ ગયું, ચહેરો તો ધગાવેલ તાંબા જેવો લા-લ ઘુમ ! મારૂં કે મરૂં ! મારૂં કે મરૂં ! મારૂં કે મરૂં !

રાજાએ તલવાર ખેંચી. હમણાં જાણે માર્યો કે મારશે !

પણ મનસાગરો ? મનસાગરો તો માથું ઢાળીને હાથ જોડી ઉભો છે. કાંઇ બોલે કે કાંઇ ચાલે. એની આંખમાંથી તો અમી ઝરે છે.

ત્યાં તો સાત વીસ સામંતો દોડ્યા આવ્યા. રાજાજીના હાથ ઝાલી લીધા. તલવાર આંચકી લીધી. મહારાજ ! ધીરા પડો. ક્ષમા કરો ! સાહસ કર્યે કદાચને વાંસેથી વિમાસણ થાય !

સામૈયું તો હજી સાબદું થાય છે. રાજા ટાઢા પડીને સહુને હળે મળે છે. રાજકુટુંબના સુખ સમાચાર સાંભળે છે. ત્યાં તો મનસાગરો સરકી ગયો. દરવાજે જઇને હુકમ દીધો કે " દરવાણી દરવાજો પાડી નાખો !"

દરવાણી ચમકીને બોલ્યો કે " મહારાજ, આ શું ? પરણીને આવતા રાજાનું અપશુકન થાય ?"

" પાડી નાખો દરવાજો નીકર માથું વાઢી લઉં છું. " એવી મનસાગરે ત્રાડ નાખી. દરવાણી બિચારો શું કરે ? ચિઠીનો ચાકર ! પ્રધાનજીનો હુકમ ! પચાસ મજૂર વળગાડીને દરવાજો પાડી નખાવ્યો.

બોલાવો માળીને. માળી આવ્યા. દરવાજે પુલની કમાન ગુંથી કાઢો. વાર લાગે નહિ હો !

પથરની કમાનને ઠેકાણે ફુલની કમાન ગુંથાઇ ગઈ. ગાજતે વાજતે સામૈયું આવ્યું. રાજાજી જોઇ રહ્યા કે દરવાજાને કમાનની કાંકરી યે ન મળે !

આ કોણે કર્યું ? મહારાજ, મનસાગરે પ્રધાને !

હાય ! હાય ! હાય ! હાય ! આવું અપશૂકન ! કયારે સવાર પડે ! કાળો ઘોડો ને કાળો પોશાક આપીને મનસાગરાને દેશવટે મોકલી દઉં !

ત્યાં તો દરવાજામાંથી રાજાનો રથ નીકળ્યો. અને ઉપરથી ખ ર ર ર ! ફુલની કમાન પડી. રાજાના રથમાં તો ફુલ ! ફુલ ! રાજા રાણી પુલમાં ઢંકાઇ ગયાં.

રાજાને થયું કે "હાં ! હરામી મારી રાણીને રીઝવતો લાગે છે !"

રાણીએ બત્રીસ જાતનાં ભોજન અને તેત્રીસ જાતનાં શાક બનાવ્યાં. રાજા જમવા બેઠા. માનસરોવરનો હંસલો મોતી ચરે એમ રાજાએ અનાજના નાના નાના નવાલા લીધા. સામસામા કોળીઆ દેતા રાજા રાણી રંગે સંગે જમી ઉઠયાં. રાતને પહોર સોનાને સોગટે અને હીરા જડિત પાસે ચોપાટ ખેલ્યાં. પછી પુલડાંની સેજમાં પોઢી ગયાં. મુસાફરીના થાકથી મીઠી નીંદર આવી ગઇ.

બિલોરી કાચમાં ચુવાના તેલના દીવડા બળે છે. દીવા જાણે કે રાજા રાણીના ગુલાબી મ્હોં ઉપર મીટ માંડી માંડીને હસી રહ્યા છે.

દેવડીની ઝાલરમાં બરાબર બારના ડંકા પડયા અને પહેરગીરે 'ખેરીઆત' પોકારી એ વખતે રાજમહેલની પાછળ આવીને મનસાગરો ઉભો રહ્યો. એના હાથમાં ચંદન ઘો હતી. એણે દિવાલ ઉપર ચંદન ઘોનો ઘા કર્યો. મહેલની દિવાલે ચંદન ઘો એવી તો ચોંટી ગઈ કે જાણે લોઢાનો ખીલો માર્યો હોય ને! પછી ચંદન ઘોને જે દોરી બાંધી હતી તે ઝાલીને મનસાગરો ઉપર ચડયો. પાછલી દિવાલેથી રાજાજીના ઓરડામાં દાખલ થયો. હાથમાં ઉઘાડી તલવાર છે. અંગ ઉપર અંધારપછેડો ઓઢેલો છે. લપાઈને ઓરડાના ખુણામાં સંતાઈ રહ્યો. એની નજર ઉંચે છાપરા ઉપર ચોંટી છે.

ત્યાં તો ફું ફું ફું ફુંકારા સંભળાણા. કાળી નાગણી આડસર ઉપરથી નીકળી. ટપક! ટપક! ટપક! ઝેરનાં ત્રણ ટીપાં નાગણીની ફેણમાંથી ટપકયાં. બરાબર રાણીના ગાલ ઉપર લી....લું કાચ ઝેર ટપકી પડયું.

અંધાર પછેડાવાળો મનસાગરો હળવાં હળવાં પગલાં ભરતો ભરતો પલંગ પાસે આવ્યો. ઓશીકે ઉભા રહીને એણે ડોકું નમાવ્યું. નમાવ્યું, નમાવ્યું, નમાવ્યું, નમાવ્યું, તે ઠેઠ રાણીના ગાલ ઉપર એના હોઠ અડયા. ચ....સ....ક! દઈને ઝેરનાં લીલાં ટીપાં એણે ચુસ્યાં. પાણીની ઝારીમાંથી કોગળો કર્યો. ત્યાં તો

'વોય!' કરતી રાણી જાગી.

'કોણ છે!' કરતો રાજા ઝબકયો.

'કોઈક ચોર! મારે ગાલે ચુમી ભરી!' રાણી થરથરતી થરથરતી બોલી. એનો સાદ ફાટી ગયો.

'ઉભો રે' પાપીઆ!' કહેતા રાજાએ છલંગ મારી. જુવે ત્યાં તો મનસાગરો! હાથ જોડીને ગરીબ ગાય જેવો ઉભો છે.

"પાપીઆ!" રાજાએ ત્રાડ દીધી. "એટલા માટે આ બધી રમતો કરતો હતો? મારી રાણી ઉપર તારી કૂડી નજર!"

રાજાએ તો ખડગ ખેંચ્યું. રાણી થડક થઇ ગઇ. મનસાગરે માથું નમાવ્યું. બોલ્યો. "મહારાજ! જોજો હો, વાંસેથી વિમાસણ ન થાય."

"બોલ! આ તારાં કારસ્થાન સમજાવ્ય!"

"સમજાવવામાં કાંઇ સાર નથી."

"બોલ. નીકર ઘા કરૂં છું."

"ભલે! બોલીશ! માથે કાળી ટીલી લઇને મરૂં તેનાં કરતાં તો ભેદ બોલીને જ કાં ન મરવું?"

એમ વિચારીને મનસાગરે વડલાત્રાળાં ગરૂડ પંખી અને ગરૂડપંખણીની વાત માંડી. રાજા ને રાણી બેય સાંભળી રહ્યાં. વડલાની ડાળની વાત વર્ણવી, ત્યાં તો મનસાગરાના પગ ગોઠણ સુધી પત્થર થઈ ગયા.

"રાજાજી, રહેવા દો. જુઓ મારા પગ પથરા બનવા માંડ્યા છે."

"નહિ. તું દગાબાજ છો. બોલ!"

મનસાગરે જ્યાં ડુંગરાની ઘાત કહી દેખાડી ત્યાં તો કમર સુધીની કાયા પથરો બની ગઇ.

"રાજાજી! હજી કહું છું રહેવા દો!" પણ રાજા તે કાંઇ માને!

વેઢલાની વાત પૂરી થઇ. ત્યાં પેટનો ભાગ પત્થર! ઘોડાની વાત કહેતાં જ છાતી સુધી પાણો થઇ ગયો. એકલું ડોકું જ જીવે છે. અવાજ બેસી ગયો. જાણે કોઇ ઉંડી ગુફામાંથી બોલતું હોય એવો ધીરો અવાજ આવવા મંડયો.

"રાજાજી! હવે કેવરાવો મા." પણ રાજાની ભ્રમણા હજુ ભાંગી ન્હોતી. મનસાગરો એને જાદુગર લાગતો હતો. એણે કહ્યું "આગળ ચલાવ."

મનસાગરે દરવાજાની કમાન તોડવાનો ખુલાસો કર્યો. ત્યાં તો દાઢી સુધી પત્થર બની ગયો. જીભ ઝલાવાં માંડી.

"બોલ, છેલ્લો ભેદ ખોલી દે."

"હે રાજા! હું ઘડી બે ઘડીનો મહેમાન છું. આજ તો મારો ગુણ તારે હૈયે નહિ વસે. પણ આગળ ઉપર કોઇક દિ' જો મનસાગરો સાંભરે તો તારા પહેલા ખોળાના દીકરાનું લોહી આ પથરા ઉપર છાંટજે!"

"મારે એ કાંઇ નથી સાંભળવું. મને તારા છેલ્લા પાપની વાત કહી બતાવ."

મનસાગરે નાગણીની વાત કરી. એની આંખોમાં આંસુડાં ચાલ્યાં જાય છે. હાથ તો જોડાય તેમ નથી. રાણીની સામે એણે તગ તગ નજર કરી. બેન! બે....!

એટલું બોલતાં તો એ માથા સુધી પત્થર બની ગયો.

સવાર પડી ગયું છે. સૂરજનું અજવાળું થવા આવ્યું છે. ઘડી એક પહેલાં બોલતો ચાલતો માનવી પત્થરનું પૂતળું બનીને ઉભો છે. એની આંખનું છેલ્લું આંસુડું યે

પથરાનો આકાર ધરીને ઉભું છે. સામે રાજા રાણી પણ થંભી ગયાં છે!

"અરરર! અમારે માથેથી છ છ ઘાત ઉતારનાર માનસાગરાની અમે આવી દશા કરી? છેવટ સુધી એનું કહ્યું માન્યું જ નહિ!"

"મનસાગરા! ભાઈ મનસાગરા! એક હોંકારો તો દે!" એવું બોલતો રાજા પથરાને ગળે બાઝી પડયો.

એ ઓરડામાંથી રાજાએ પોતાની પથારી ફેરવી નાખી છે. ત્યાં માનસાગરાનું મંદિર બનાવ્યું છે. સાંજ સવાર ત્યાં ધુપ દીવા થાય છે, સીંદોર ચડે છે, ફુલ ચડે છે, નીવેદ ધરાય છે. કોઇ વાર રાજા મુંઝાય છે ત્યારે મનસાગરના પૂતળાંને ગળે બાઝીને ચોધાર આંસુડે રોઈ આવે છે.

એમ કરતાં રાણી પદમાવંતીને નવે મહિને સોળે કળાના ચંદ્રમાં જેવો દીકરો અવતર્યો. દીકરાને મનસાગરાના ચરણમાં પગે લગાડ્યો. પણ દીકરાનું લોહી છાંટવાની છાતી હાલી નહિ. એમ કરતાં કરતાં વાત વિસરાઇ ગઇ.

દીકરો મોટો થયો. રમવા જાવું ગમે નહિ. આવીને મનસાગરાના ઓરડામાં બેસે. બેઠો બેઠો રમે.

એકવાર કુંવર શેરડી ખાય છે. ખાતાં ખાતાં ટચલી આંગળીએ છોતો વાગ્યો. લોહીનાં ટીપાં દડ દડ દડ દડી પડ્યાં. જ્યાં કુંવર મનસાગરાના પૂતળા ઉપર લોહી લૂછવા જાય, ત્યાં તો ઓહો! આ શું? પથરો જીવતો થયો! મનસાગરે કુંવરને તેડીને બથમાં લીધો. બચી કરવા મંડ્યો. બેય જણાની વાતો ચાલી.

અરે ! આ બે માનવી વાતો કોણ કરે છે ! રાણીજી દોડ્યાં આવ્યાં.

"માડી રે ! ભૂત ! ભૂત ! ભૂત !"

બ્હેન ! હું ભૂત નથી. બ્હીશો નહિ ! હું મનસાગરો ! કુંવરનું લોહી અડવાથી સજીવન થયો છું.

રાજાજી દોડ્યા. મારો મનસાગરો ! મારો ભાઈ ! મારો બાપ ! બોલી બાઝી પડ્યા. બેય ભાઈબંધોને હેતનાં ને પસ્તાવાનાં આંસુડાં નીતર્યાં.

નગરીમાં તો તે દિવસે ધામધુમ જામી. ઘેરે ઘેરે લાપસીનાં આંધણ મૂકાયાં.

સિંહાસન

ધારા નગરીને માથે પરદુઃખભંજન રાજા ભોજનાં રાજ ચાલે છે. ભેરવોનાં માથાં ભાંગે એવો ચોગરદમ ફરતો ગઢ ઉભો છે. ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાઃ ચોરાશી બજારઃ ચોપન ચૌટાંઃ લખપતિઓની હવેલીઓનાં ઇંડાં આભમાં અડે છે. ચારે પહોર ચોઘડીયાં વાગે છે. સાંજરે મશાલો થાય છે. અને ઉજેણીમાં તો કોઈ દુઃખીયું ન જડે.

એક સમે રાજા ભોજે આજ્ઞા કરી "હે બધસાગરા, આપણે અલક મલક તો જોયા, પણ હવે મારે ઓતરાખંડ જોવો છે.

"ખમા ઉજેણીના ધણીને. જેવી મહારાજની મરજી !" એટલું બોલીને બધસાગરે બે પાણીપંથા ઘોડાને માથે પીતળીયાં પલાણ માંડ્યાં. હથીઆર પડીઆર બાંધીને રાજા પ્રધાન હાલી નીકળ્યા. હાલતાં હાલતાં ઉજેણીના સીમાડા વળોટવા જાય છે ત્યાં તો આઘેથી એક કઠીઆરે સાદ દીધો કે " એ ભાઇ, મારે માથે ભારો ચડાવશો ?"

" બધસાગરા ! કોઇક દુઃખીયારો ડોસોઃ માથે ભારો ચડાવી શકતો નથી. હાલો, એને મદદ કરીએ."

એમ બોલીને રાજા પાસે ગયા. જુવે ત્યાં છાંટો ય લોહી ગોત્યું ન જડે એવો બ્રાહ્મણ: અસલ હાડપીંજર જોઇ લ્યો: મોઢે માખીઓ બણબણે છે. નાકે લીંટ જાય છે. ખંભે વરતડીના કટકા જેવી જનોઇ ધબેડી છે. એવા બ્રાહ્મણને જોઇને રાજા બોલ્યા,

"અરે હે ગોર દેવતા! આવી દશા?"

"ખમા બાણું લખ માળવાના ધણી! છું તો બ્રાહ્મણ, પણ આ તારી ઉજેણીમાં

નવાનગરને નમો નમો!
શેરીએ શેરીએ ભમો ભમો!
કોઈ કે' નૈ કે જમો જમો!

એવા હાલ છે. ઘરની ગોરાણી ગાળ્યું દઇને ભળકડે તાંબડી પકડાવી લોટે ધકેલતી. દીવા ટાણે પાછો વળતો. પણ ઘરે કળશી એક છોકરાં કીયાં વીયાં કરતાં મને વીંખી નાખતાં. બે રોટલા યે લોટ નહોતો થાતો."

"અરે ધિઃકાર! ધિઃકાર! ધિઃકાર! બ્રાહ્મણનો દીકરો: ખંભે જનોઇ પડી છે, તો યે લાકડાં વાઢવાં પડે! બિચારો વેદ ભાગવત ક્યારે વાંચે? સંધ્યા પૂજા ક્યારે કરે? લ્યો મહારાજ! સવા લાખ રૂપીઆની આ ચિઠ્ઠી. અમારે ખજીનેથી લઈ આવજો. કહો સ્વસ્તિ."

'સ્વસમ્! હે રાજા, સ્વસમ્!'

'મહારાજ, અરધી સ્વસ્તિ કાં કહી?'

'હે રાજા, સવા લાખ રૂપીઆ તો કોઇક અડબોત મારીને આંચકી જાશે. તે ટાણે તમને ક્યાં ગોતવા આવું? જમીનનો એક કટકો આપો તો મજુરી કરીને ગદર્યે જાશું."

ત્યાં ને ત્યાં એક વાડી હતી. ત્રાંબાનું પતરૂં મગાવી ત્યાં ને ત્યાં પેઢી દર પેઢીના દસ્તાવેજ લખી આપ્યા. ન પાળે તેને ચોદ હત્યા લખી. બ્રાહ્મણનાં દાળદરને દરિયાને સામે કાંઠે નાખી દીધાં. કડડડ ! ધુબ ! ભારો ભોંયપર નાખીને 'સ્વસ્તિ ! હે રાજા, સાત સાત સ્વસ્તિ ! ' કહેતો બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો.

ડણણણ....ણ કરતાં ઘોડાં હાંકતા રાજા અને બધસાગરો હાલી નીકળ્યા. મુલક પછી મુલક જોવા મંડ્યા. જ્યાં હાથીને ગળી જાય એવાં મોટાં ગરજાં થાય છેઃ જ્યાં સૂરજ સામી હાંડલી ધરતાં જ ફસ ફસ કરતાં ધાન ચડી જાય છેઃ જ્યાં માનવીની કાયા ઉપર રીંછડાંના જેવાં વાળ ઉગે છેઃ જ્યાં નર અને નારી બેયનાં શરીર જોડેલાં જ અવતરે છેઃ જ્યાં ઢાલને ઢમકે પાણી નીકળે છેઃ એવી એવી ભાતભાતની ભોમકામાં દેશાટન કરીને બરાબર વરસ વરસ દીવસે રાજા પ્રધાન પાછા ઘર દીમના વ્હેતા થયા.

ચોમાસું ઉતરીને આસો મહિનો બેઠો છે. કેડાને કાંઠે એક ખેતર ઉભું છે. માંહી અસવાર સોતાં ઘોડાં પણ ગેબ થઈ જાય એવા લીલૂડા મોલ ઝોલે ચડ્યા છે. અને ઉભાં ડુંડાં ફાટી જાય એવો બાજરો લચકી પડ્યો છે. ખેતરની વચાળે મેડો છે અને મેડા ઉપર એક આદમી ઉભો ઉભો હાથમાં ગોફણ લઈને "હો ! હો ! કરતો પંખી ઉડાડે છે. એ જોઈને રાજાએ પૂછ્યું.

"અરે હે બધસાગરા ! આવું ખેતર કોનું ? પોર આંહી બોરડીનાં ઝાળાં ઉભાં'તાં ને ! "

"મહારાજ ! આ ખેતર ઓલ્યા બામણને કૃષ્ણાર્પણ કર્યું છે તે."

ત્યાં તો "ઉભા રહેજો ! એ મહારાજ ! ઉભા રહેજો ! જાય એને બ્રહ્મહત્યા ! ગૌહત્યા ! ચાર હત્યા !" એવા સાદ પાડીને મેડે ઉભેલો માટી બોલાવવા મંડયો. જઈને જુવે ત્યાં તો વરતરડીના કટકા જેવી જનોઈ ધએડી છે, ધડાકમાન તુંબડું કાખમાં રહી ગયું છે, હાથમાં જતરડો છે, અને હો ! હો ! કરીને વૈયાં હોકારતો બામણ ઉભો છે. દોડીને બામણ બોલ્યો કે "હે મહારાજ ! પાંચ ડુંડાં પોંકનાં લેતા જાવ"

"રાજા કહે "ગોર ! અમારે તો દીધાં દાન રૂધિર જેવાં."

"તો હું કપાળી કરૂં. માથું ફોડું."

બધસાગરો કહે "મહારાજ, આપણે સપાઈ સપરાંને આપી દેશું. પણ બામણનું વેણ રાખો."

મેડેથી ઉતરીને બામણ ખેતરમાં જાય છે. એક હાથમાં દાતરડું રાખીને બીજે હાથે એક ડુંડું ઝાલી માથું હલાવે છે. મનમાં વિચારે છે કે 'ઓહોહોહો ! આ ડુંડું તો સારા ખેતરનું સરદાર ! આના ઉપર દાતરડું શે' હાલે ?"

બીજું ડુંડું હાથમાં લીધું. માથું હલાવીને મનમાં બોલ્યો "ઓહોહોહો ! આ તો ઓલ્યા ડુંડાંનું જ ભાઈ ! વાઢતાં જીવ શે' હાલે ?"

રાજા પાસે આવીને બામણે માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કહ્યું "મહારાજ ! આણી કોર લોંઠીયાં

લણી ગ્યાં, ઢોર ખાઈ ગ્યાં, બગલાં ચણી ગ્યાં ! તમને અલાય એવું એકેય ડુંડું હાથ આવતું નથી.”

મોઢું મલકાવીને રાજા પ્રધાન ચાલતા થયા, વળી પાછો બામણ મેડે ચડ્યો. અને મેડે ચડતાં વાર જ એણે હાકલા માંડયા કે “પાછા વળો મા’રાજ ! પાછા વળો ચાર હત્યા છે તમને ! પોંક લેતા જાઓ !”

વળી પાછા રાજા બામણની પાસે આવ્યા. એટલે બામણ કહે “મહારાજ ! ઉભા રો.’ આથમણી દશ્યે ડુંડાં ઉભા છે એમાંથી વાઢી દઉં.”

એમ કહીને બામણે દાતરડું ઝાલ્યું. આથમણી બાજુએ ડુંડાં વાઢવા ઉતર્યો. એક પછી એક ડુંડું હલાવીને નિસાસો નાખ્યો કે ઓહોહો ! આ તો સારા ખેતરનું સરદાર ડુંડું ! આ વળી એનું જ ભાઇ ! શે વઢાય ?”

આવીને વળી પાછો ગરીબડો થઇ બોલવા મંડયો “મા’રાજ ! ઇ પડખેય લોંઠીયાં લણી ગ્યાં, ઢોરાં ચરી ગ્યાં, અને ડુંડું જ ન મળે બાપજી !”

મ્હોં મલકાવીને રાજા ભોજ હાલી નીકળ્યા. ત્યાં તો વળી મેડે ચડીને બામણ બૂમ પાડે છે કે “પાછા વળો, લેતા જાઓ ! ચાર હત્યાનાં પાપ !”

રાજા પૂછે છે કે “અરે હે બધસાગરા ! આ તે શી સમશ્યા ! બામણ મેડે ચડે છે ત્યાં સમદરપેટો બની જાય છે અને હેઠે ઉતરે છે ત્યાં જીવ વાઘરીવાડે વહ્યો જાય છે, એ વાતનો કાંઇ મર્મ જાણ્યો ?”

“મહારાજ ! એ તો જગ્યા–બદલો ! ” હસીને બધસાગરે જવાબ વાળ્યો.

"એટલે શું ?"

"હે રાજાજી, એ તો જગ્યા જગ્યાના પ્રભાવ સમજવા. જે ઠેકાણે બામણનો મેડો ઉભો છે, તે ઠેકાણે ધરતીમાં નક્કી માયા દાટેલી પડી હશે, અને કાં કોઇ મહા દાનેશ્વરી રાજાનું થાનક હશે. એટલે મેડે ચડતાં જ બામણનું મન મોટા રાજેશ્વર જેવું બની જાય છે, પણ નીચે ઉતરે છે ત્યાં પાછો બામણનો બામણ થાય છે."

"અને તમારૂં ભાખ્યું ખોટું પડે તો ?"

"તો તમારી તરવાર ને મારૂં ડોકું."

બામણના મેડા તળેની ધરતી રાજા ભોજે ખોદાવી. ખોદે ત્યાં તો ઠણીંગ ! કરતો કોદાળીનો ઘા રણકારો કરી ઉઠયો. બીજે ઘાએ ત્રીકમનું પાનું કોઇક કડામાં પરોવાઇ ગયું હોય એમ લાગ્યું. ચોગરદમથી ખોદે ત્યાં તો એક–બે–ત્રણ–ચાર, એમ સાત ચરૂ માયાના નીકળ્યા. અને તેની નીચે ખોદે ત્યાં તો જ....અ....બરૂં એક સિંહાસન !

સાતે ચરૂની માયા રાજા ભોજે ગરીબ ગુરબાને વ્હેંચી દીધી. ઢોરને રોટલા નીર્યા. અને સિંહાસનને સાફસુફ કરાવી પોતાના દરબારમાં મેલાવ્યું તો ઝળહળ તેજનાં પ્રતિબિંબ પડી ગયાં. ચારે ભીંતો ઉપર હીરા માણેક મોતીના રંગ ચીતરાઈ ગયા, સિંહાસનને ફરતી બત્રીસ પૂતળીઓ ઝગમગી ઉઠી.

"આવા દેવતાઇ સિંહાસન ઉપર તો અમે જ બેસશું." એમ કરીને જે ઘડીએ રાજા ભોજે સિંહાસનના પેલા પગથીઆ ઉપર પોતાનો પગ મેલ્યો, તેજ ઘડીએ "મા ! હે રાજા ભોજ ! મા !" એવા ગેબી અવાજો સંભળાણા

અને ઝણુણુણુ! એવા ઝણુકારા કરતી બત્રીસે પૂતળીઓએ પોતાના રૂમઝુમતા હાથ ઉંચા કર્યા.

"અરે! આ સિંહાસનને અમે ખોદીને બહાર કાઢ્યાં, સાફસુફ કર્યાં, શણગાર્યાં, અને આજ માંહીથી આ ઝણકારા કોણ કરે છે?"

ઝ ણુ ણુ ણુ ણુ! કરતી બત્રીસે પૂતળીઓ નાચવા મંડી. બત્રીસેના હોઠ ખડ! ખડ! ખડ! હસી પડ્યા.

"હે પૂતળીઓ! તમે કોણ છો? કેમ હસો છો? આ બધો શો ભેદ છે? બોલો!" ઝબકીને રાજા ભોજ સિંહાસન સામો થંભી ગયો, એટલે એ વખતે

પહેલી પૂતળી બે હાથ જોડીને ઉભી રહી. એને વાચા આવી. માનવીની વાણી કાઢીને એણે જવાબ દીધો કે

"હે રાજા ભોજ! અમે બત્રીસે જણી તારા વડવા રાજા વીર વિક્રમની રાણીઓ હતી. આ સિંહાસન અમારા સ્વામીનાથનું છે. માટે હે બાપ! જો વિક્રમના જેવાં કામાં કર્યાં હોય તો જ બેસજે. નીકર તું તપીશ નહિ."

"હે માતા! વિક્રમ રાજાનાં કામાં કેવાં હતા? હું તો જાણુતો નથી."

"સાંભળ બાપ! વિક્રમે તો વિધાતાનાં લેખમાં યે મેખ મારી હતી" એમ કહીને પહેલી પૂતળીએ વાર્તા માંડી.

*

વિક્રમ અને વિધાતા

"ઉજેણીનાં સુખદુખ તપાસવા રાજા વિક્રમ ગુપ્ત વેશે ફરે છે. ઘુમતાં ઘુમતાં ઘુમતાં એક ગામમાં કોઇક બ્રાહ્મણને ઘેરે રાત વાસો રહેલ છે. બ્રાહ્મણીને દીકરો અવતર્યો છે. આજ છઠ્ઠા દિવસની રાત છે.

થાકીને લોથપોથ થઇ ગયેલો રાજા વિક્રમ ઓશીકે હથીઆર મેલીને ઝંપી ગયો છે. બાયડીને માટે જે શેરો કર્યો હતો તે ખાઇ જઇને પેટે હાથ દઈ બ્રાહ્મણ પણ ઘોંટી ગયો છે. લુહારની ધમણ ધમાતી હોય એવાં એનાં નાખોરાં બોલે છે. અને ભૂખ્યે પેટે પડેલી સુવાવડી બ્રાહ્મણીની આંખો પણ મળી ગઇ છે.

બરાબર મધરાતે વિધાતા પધાર્યાં..હાથમાં કંકુનો ખડીયો, કાને મોતીની લેખણ, અને કાખમાં આંકડા ગણવાનો કોઠો.

હળવે ! હળવે ! હળવે ! દેવી તો દાખલ થયાં. છોકરાની ખાટલી આગળ જઇ.બેઠાં. ઘીનો દીવો બળે છે. વાટ સંકોરીને દેવીએ અંજવાળું વધાર્યું. બાળકની હથેલીમાં ને કપાળમાં મંડયા રેખાઓ કાઢવા.

શું શું લખ્યું ?

અરે, રોજની પાંચ પાંચ શેર લોટની તાંબડી લખીઃ દાપા દક્ષિણાના દોકડા લખ્યાઃ કન્યા–ચોરીની કોરી લખીઃ ગોરપદાંનાં ધોતીયાં લખ્યાંઃ એક સોળ વરસની ગોરાણી લખીઃ પણ જ્યાં આવરદાની રેખા તાણવા જાય, ત્યાં તો

અ ર ર ર ! વિધાતાના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. પટ ! દઈને દેવી ઉભાં થઈ ગયાં. દીવડો ઝાંખો પડયો. અને વિધાતાએ કપાળ કૂટીને પાછું હાલવા માંડયું.

જ્યાં ઓસરીમાં જાય ત્યાં કોઈ સુતેલા માનવીનું શરીર ઠેબે આવ્યું. ઝબ દેતાં જાગીને એ માનવીએ વિધાતાના પગ ઝાલી લીધા. પૂછ્યું કે "કોણ છો તું ? ડેણ છો ? ડાકણ છો ?"

વિધાતા બોલી "હે રાજા વિક્રમ ! મને જાવા દે. હું ત્રણે લોકનાં કર્મ માંડનારી વિધાતા છું !"

"વિધાતા દેવી ! આંહી શા સારૂ આવેલાં !"

"બ્રાહ્મણના બાળકાના છઠ્ઠીના લેખ લખવા !"

"માડી, શું શું લખ્યું ?"

"બાપ ! કહેવરાવવું રે'વા દે."

"કહો નહિ ત્યાં સુધી ડગલું ય કેમ ભરવા દઉં ? મારી ચોકી છે."

"વિક્રમ, બીજા લેખ તો રૂડા, કંકુવરણા, પણ આવખું અઢાર જ વરસનું. ભર જોબનમાં જ્યારે આ છોકરો ચોરીએ ચડી ચાર મંગળ વર્તતો હશે, તે ઘડીએ ચોથે ફેરે એને સાવઝ ફાડી ખાશે."

સાંભળીને વિક્રમ તો થડક થઇ ગયો ! અરે હે વિધાત્રી ! બ્રાહ્મણની દીકરીને ચોરીમાંથી જ રંડાપા મળશે ? ઉગારવાનો કાંઇ ઉપાય ?"

"કાંઇ ઉપાય ને કાંઇ બુપાય !" એટલું બોલીને વિધાતા તો હાલવા મંડી.

ત્યારે વિક્રમે વાંસેથી પડકાર્યું કે "સાંભળતી જા, વિધાત્રી ! આજ મારા ચોકી પહેરામાંથી તું ચોરી કરીને મને આશરો દેનારનું મોત લખી ગઇ છો, પણ તારાં લખ્યાં ભાખ્યાં મિથ્યા કરૂં તે દિ' હા પાડજે. હું એને છાંયડે કાંઇ મફતનો નથી બેઠો."

વિધાતા તો હાલી ગઇ. સવાર પડ્યું ને વિક્રમ સાબદો થયો. શીખ લેતો લેતો કહેતો ગયો કે "હે ગોર ! દીકરાને પરણાવો ત્યારે ઉજેણીમાં કંકોત્રી મોકલજો. મોસાળું લઇને હાજર થઇશ."

અઢાર વરસ તો પાંપણના પલકારા ભેળાં જ જાણે પૂરાં થઇ ગયાં. દરવાજે આવીને બ્રાહ્મણ ઉભો રહ્યો.

"હે મહારાજ, કંકોતરી લઇને આવ્યો છું."

"તૈયાર છું, હે ગોર, હાજર છું. હાં, થાય નગારે ડંકા. સેના સજ્જ કરો. ભાણેજની જાનમાં જાવું છે."

સેના ઉપડી. જાણે દરિયાનાં મોજાં હાલ્યાં.

"ખબરદાર ! ઉઘાડી તરવારોના ઓછા કરીને મંડપને વીંટી લ્યો. બંધુકમાં ગલોલીઓ ધરબી ધરબી સળગતી જામગ્રીએ ગામને ઝાંપે ઉભા રહો. સાવઝ આવે તો વીંધી નાખજો."

ગામમાં તો સૂ....ન સાન ! ઉજેણીનો રાજા એક બ્રાહ્મણના દીકરા સારૂ થઇને વિધાતાના લેખમાં મેખ મારવા આવ્યો છે ! આ....હા !

ઉઘાડું ખડગ ઉગામીને રાજા માંડવામાં ઉભો છે ત્યાં તો સાદ પડ્યો 'સમો વરતે સાવધાન !'

એક ફેરો-બે ફેરા–ત્રણ ફેરા.

અરે ભાર છે કોનો ? હમણે ચોથું મંગળ વર્તી જાય, એટલે વિધાતાના લેખ ખોટા !

પણ જ્યાં ચોથું મંગળ ફરવા જાય ત્યાં તો હુ હુ હુ હુ હુ ! કરતો, છલંગ મારતો, પૂછડું ફરકાવતો સાવઝ આવ્યો ! વરરાજાની ગળકી ઝાલી હરડીઓ ચુસી લીધો, કયાંથી ? અરે આ કાળો ગઝબ કયાંથી ? ધરતી ફાડીને શું સાવઝ નીકળ્યો ?

અરે, નહિ ધરતીમાંથી કે નહિ આભમાંથી; આ તો ચોરીના ગોળા ઉપર ચીતરેલો સાવઝ સજીવન થયો. અંતરિક્ષમાંથી વિધાતાએ અંજળી છાંટી ! આહા ! ડાલામથ્થો સાવઝ ! છરા જેવડા દાંત ! માનવી એને ભાળીને ફાટી મરે.

વરરાજાનું ડોકું ચૂસીને પાછો સાવઝ ગોળાના ચિત્રામણમાં સમાઇ ગયો.

વિક્રમ તો ઠીકરા જેવો ! વાઢો તો છાંટો ય લોહી ન નીકળે. ધરતી માતા મારગ આપે તો સમાઇ જાઉં ! એવો ઝંખવાણો પડી ગયો.

"ફીકર નહિ. રોશો મા ભાઇઓ, છાંટો ય પાણી પાડશો મા. હે વરના બાપ ! તારા દીકરાને છ મહિના મુઓ મ સમજજે. અને હે વહુના બાપ ! તારી દીકરીને

છ મહિના રંડાપો મ સમજજે. છ મહિનાની અવધિ માગું છું. અમીનો કુંપો લઈને આવું છું. નીકર ઉજેણીનું રાજ ન ખપે. મડદાંની અંદર મસાલો ભરી રાખીને એની આગળ અખંડ ધૂપ દીવા બાળજો. છ મહિના વાટ જોજો. ઠાલે હાથે આવીશ તો તારા છોકરાની ભેળો જ ચિતામાં સળગી મરીશ."

એટલી ભલામણ દઈને વિક્રમે ઘોડો દોડાવી મૂકયો. જાતાં જાતાં જાતાં બાર ચોકું અડતાલીસ ગાઉનું જંગલ આવ્યું. વનમાં જાય છે ત્યાં તો મહા કાળઝાળ દાવાનળ બળે છે. અને એમાંથી કારમી ધા સંભળાય છે કે "બળું છું રે બળું છું! અરેરે! અત્યારે રાજા વિક્રમ હોય તો મને ઉગાર્યા વિના રહે નહિ."

"અહોહો! કોઈક દુઃખીઆરૂં મારૂં નામ લઈને પોકાર કરે છે."

જઈને જુએ ત્યાં એક નાગ! અગ્નિમાં બફાઈ ગયો છે. વિક્રમે ભડભડતી ઝાળમાં હાથ નાખીને એને કાઢયો. નાગ બોલ્યો,

"હે પરગજુ માનવી! તું કોણ છો?"

"તું જેને સમરતો હતો તે જ રાજા વિક્રમ"

"આહા! હે રાજા! પરદુઃખભંજણા! મારા દેહમાં લાય હાલી છે. બે ઘડી તારા અમૃત જેવા શીતળ પેટમાં બેસવા દે, મારી કાયાની બળતરા બેસી જાય એવો જ હું બહાર નીકળી જઈશ."

વિક્રમે તો મ્હોં ઉઘાડું મેલ્યું એટલે સડેડાટ સીંદ્ર-રીઓ નાગ રાજાના પેટમાં બેસી ગયો.

થોડીવાર થઈ રાજા કહે " ભાઈ, બોલી કર્યા પ્રમાણે હવે બહાર નીકળ."

પેટમાં બેઠો બેઠો નાગ કહે છે કે " હવે રામ રામ ! આવું સુખનું થાનક મેલીને હવે હું બહાર નીકળું એવો ગાંડીયો નથી."

વિક્રમે વિચાર્યું " કાંઇ વાંધો નહિ. મારો આશરાધર્મ હું કેમ લોપું ? ભલે એ પેટમાં બેઠો. મારે કસુંબાની ટેવ છે. પણ પીઉં તો પેટમાં બેઠેલો નાગ પ્રાણ છાંડે. માટે આજથી કસુંબો હરામ છે."

વિક્રમે અફીણ લેવું છોડી દીધું. પગ ઘસડતો ઘસડતો ચાલ્યો. પેટ વધી વધીને ગોળા જેવડું થયું. હાથપગ ગળી ગયા. આંખો ઉંડી જાતી રહી. ઓળખ્યો ઓળખાય જ નહિ. પેટમાં વેદનાનો પાર નથી

શુધબુધ ભૂલેલો વિક્રમ એક નગરીની બજારમાં ટાંટીઆ ઢસરડે છે. એમાં શું બન્યું ?

નગરીના રાજાને બે કુંવરી. બેયને માથે હાથ મેલીને બાપ પૂછે છે કે " બોલો બેટા, તમે આપકરમણ કે બાપકરમણ ?"

મોટી બોલી કે " હું તો બાપકરમણ, બાપુ !"

નાની કહે કે ' બાપુ, સંસારમાં સહુ માનવી પોતાનાં કર્યાં જ પામે છે. કોઈ કોઇના કપાળમાંથી બે આંકડાં ભૂંસીયે ન શકે, તેમ ઉમેરી યે ન શકે. માટે હું તો આપકરમણ ?"

"એ....મ છોકરી ! આવડો બધો તારો મદ ! હાં, કોઇ છે કે ?"

"મહારાજ, એક કહેતા એકવીસ !"

"જાઓ, નાનેરી કુંવરીને રથમાં બેસારીને કાલ પ્રભાતને પહોર નગરીની બજારમાં જાઓ. કોઈ બાડો, બોબડો, અનાથ, અપંગ, રોગી મળે તેની સાથે પરણાવી દ્યો ! પછી જોઇએ એનું આપકર્મીપણું ?"

ગયા બજારે. ત્યાં તો હાટડીના ઓટા ઉપર વિક્રમ પડેલો ! ડોળા ચડી ગયા છે. થોડો થોડો જીવ રહ્યો છે. ઘડીયાં લગન લઇને નાનેરી કુંવરીને એની વેરે પરણાવી.

સાત પેઢીની જૂની વેલડી દીધી. ત્રણ ગાઉ હાલીને ઉભા થઈ રહે એવા બે માળવીઆ બળધીઆ દીધા. એક બાનડી દીધી. વેલ્યમાં બેસીને રાજકુંવરી તો વિક્રમની સાથે ચાલી નીકળી.

બપોર થયા ત્યાં વડલાને છાંયે વેલ્ય છોડી. શુધબુધ વગરના રાજાને ખોળામાં સુવાડીને રાજકુંવરી બેઠી છે. છોકરી ઝોંગી ગઈ છે. રાજકુંવરી પોતાના રોગીયલ સ્વામીને શરીરે સુંવાળો સુંવાળો હાથ ફેરવે છે. થોડીક વારે સ્વામીનાથને નીચે સુવાડીને પોતે વાવમાં પાણી ભરવા ગઇ.

વાંસેથી શું થયું ?

વિક્રમ પોઢલો હતો. મોઢું ફાટેલું હતું. ધીમે ! ધીમે ! ધીમે ! એના પેટ માયલો નાગ હવા ખાવા બહાર નીકળ્યો. રાજાના મોઢાની બહાર ડોકું કાઢીને જીભના લબરકા કરતો કરતો આમ તેમ જુએ છે. ત્યાં તો અવાજ થયો કે

"હે મુઆ નુગરા ! હે ભરફોડીયા !

ચમકીને જ્યાં નાગ નજર કરે ત્યાં તો સામેના રાફડા

ઉપર બીજો સાપ બેઠો બેઠો બોલે છે "હે કજાત ! તું નવકુળ માયલો નહિ."

સીંદૂરીઓ ફુંફાડીને જવાબ વાળે છે "એલા કેમ ગાળો દઈ રહ્યો છો ?"

"ગાળો ન દઉં ? એલા, બીજો કોઇ ન મળ્યો તે પરદુઃખભંજણ વિક્રમના પેટમાં બેઠો ? ધિઃકાર છે નુગરા! તારે માથે કોઇ ગુરૂ નથી તેમાં ને ?"

"હવે રાખ રાખ હરામી !" સીંદુરીઓ બોલ્યો, "તું યે કેમ કોઇકની માયાને માથે બેઠો છો ?"

"હું તો માયાને માથે બેઠો છું, કોઇની કાયાને માથે તો નથી બેઠો ને ? હે પાપીઆ ! હમણાં કોઇક સવા શેર ઝેર કોશલું વાટીને વિક્રમને પાઇ દે તો તને ય ખબર પડી જાય ! તારા કટકે કટકા થઈને બહાર નીકળી પડે."

"અને તું યે કયાં અમરપટો લખાવીને આવ્યો છો ! તેં મને ચોર છતો કર્યો છે, પણ યાદ રાખ; અધમણ તેલ ઉનું કરીને તારા રાફડામાં કોઇ રેડે એટલી જ વાર છે. તું યે સોનાનું ઢીમ થઈ જા. અને સાત ચરૂ માયા દબાવીને તું બેઠો છો એ માયા પણ હાથ લાગી જાય."

એટલું બોલીને બે ય નાગ સામસામી ફેણ ડોલાવતા ડોલાવતા પેસી ગયા. એક ગયો રાફડામાં ને બીજો વિક્રમના પેટમાં.

પાણી ભરીને રાજકુંવરી આવી. એણે આ બે ય નાગની વાત કાનોકાન સાંભળી. ઉઠાડી બાનડીને.

" બાનડી ! બાનડી ! જા ઝટ બજારમાં. સવાશેર ઝેર કોશલું, અધમણ મીઠું તેલ અને લોઢાનું બકડીયું એટલાં વાનાં લઇ આવ્ય."

મગાવેલી સામગ્રી હાજર થઇ. રાજકુંવરી વિચાર કરે છે કે આ વાત ખોટી હોય તો? અરરર! મારા સ્વામીનાથને ઝેર કોશલું પાઉં અને એ મરી જાય તો? તો તો હું મહા પાપણી બનું. માટે પ્રથમ રાંફડા માયલા નાગનું પારખું કરૂં.

તાપ કરીને કડામાં ધ્રફધ્રફતું તેલ ઉનું કર્યું. બેય જણીઓએ ઉપાડીને રાફડામાં રેડયું. ત્યાં તો ફું! ફું! ફુંકારા કરતો નાગ દોટ દઈને બહાર આવ્યો અને સોનાનું ઢીમ થઈને ઢળી પડયો.

મંડયા રાફડો ખોદવા. ગોઠણુ સમાણું ખોદે ત્યાં તો એક ચરૂ–બે ચરૂ–ત્રણુ ચાર! એમ સાત પીતળના ચરૂ! ઉઘાડે તો અંદર છલોછલ સોનામહોર!

રાફડા ઉપર ધુળ વાળી દીધી. સવા શેર ઝેર કોશલું વાટયું. રાજાના મોઢામાં ધાર કરીને રાજકુંવરી ધીરે ધીરે ટોવા લાગી. જ્યાં પાશેર રસ પેટમાં ગયો ત્યાં તો મુંઝાતો મુંઝાતો સીંદૂરીઓ નાગ દોટ કાઢીને બહાર નીકળી પડયો, અને એજ ઘડીએ એના ત્રણુ કટકા!

દૂધ લઇને રાજકુંવરી ટોયલીએ ટોયલીએ વિક્રમના મ્હોંમાં ટોવા મંડી. ઘટક! ઘટક! દૂધ પેટમાં ઉતરવા લાગ્યું. હાથપગમાં જોર આવ્યું. બત્રીસ કોઠે દીવા થઇ ગયા. આળસ મરડીને વિક્રમ બેઠો થયો. બેઠો થઇને જુએ ત્યાં તો થડક!

"અરે હે રાજકુંવરી! આ શું કર્યું? સીંદૂરીઆ નાગના ત્રણુ કટકા! શી રીતે? કોણે માર્યો?"

રાજકુંવરીએ તો માંડીને વાત કહી દેખાડી.

"અરરર ! અસ્રી ! તમે મને મહા પાતકમાં નાખ્યો! મારે આશરે બેઠેલાની તમે હત્યા કરી !"

નાગના કટકા વિક્રમે પોતાની ઢાલના ભંડારીઆમાં મેલી દીધા. કેટલાય દિવસથી રાજા નાહ્યો ધોયો નથી. કંચનવરણી કાયા કા....ળી મસ થઈ ગઇ છે. રાજતેજ ઝાંખા ઝાંખા લાગે છે.

"હે સતી ! મારે વાવમાં સ્નાન કરવું છે."

'પધારો સ્વામીનાથ ! હું મારે હાથે જ તમને ચોળીને નવરાવું."

વાવમાં જાય ત્યાં તો અહાહા ! આ રૂવે છે કોણ ? રેશમ જેવા સુંવાળા ને પાની ઢળકતા મોવાળા મોકળા મેલેલા : ગુલાબનાં ફુલડાં જેવી આંખો સોઝી ગયેલી : આભૂષણો ઝંટીને વેરી નાખેલાં : અને ચોધાર આંસુડે રૂવે છે કે "હે મારા ભરથાર ! હે સ્વામીનાથ !"

વિક્રમ પૂછે છે 'હે સતી ! તમે કોણ છો ? વાવનાં પાણીમાં ઉભાં ઉભાં કેમ રૂવો છો ?"

"રાજા, હું પાતાળ લોકની નાગ–પદમણી છું : વાવનાં પાણીમાં અમારી મ્હેલ મોલાત છે : મારા સ્વામી સીંદુરીઆ નાગ : એને કોઈએ મારી નાખ્યા."

"હાય હાય ! હે સુંદરી તમારા ધણીને મારનારાં તો અમે જ છીએ. આ જુઓ એના કટકા !

"ઓહો ! હવે ચિંતા નહિ. મારા સ્વામીના કટકાને હું સજીવન કરીશ."

એમ કહીને પદમણીએ પાણીમાં ડુબકી મારી પલકમાં તો પાછી આવી. હાથમાં અમીનો કુંપો !

ત્રણે કટકા સંધાડીને પદમણીએ ગોઠવ્યા. પછી અમી છાંટયું. એક-બે-ને ત્રણ અંજળી છાંટી ત્યાં તો ઝડાફ! દેતો સુપડા જેવડી ફેણ ડોલાવતો, મહા ફણીધર સજીવન થયો. નાગને માનવીની વાચા ઉપજી.

"હે અસ્રી! હું ઘણો પાપી! આ રાજાએ મને દાવાનળમાંથી ઉગાર્યો. પોતાના પેટમાં પેસવા દીધો. અહાહા! કેવું શી....તળ એનું પેટ! પણ મેં પાપીએ બહાર નીકળવા ના પાડી. અને હું ન મરૂં માટે એણે અફીણ છોડયું!"

"હે વિક્રમ! માગ! માગ!"

"માગું તો એટલું જ, હે નાગ દેવતા! એક બ્રાહ્મણનો છોકરો ચોરીમાં મર્યો છે. મારે માથે એની હત્યા ચડે છે. બે જ ટીપાં અમીનાં દઈશ?"

"અરે, બે ટીપાં શું? આખો કુંપો લઈ જા ને!"

"અમીનો કુંપો ઉપાડી અને રાણીને બેલાડયે બેસાડી રાજા વિક્રમ ચાલી નીકળ્યો. છ મહિનાની છેલ્લી રાત છે. રાજાની વાટ જોવાય છે. મસાલો ભરીને રાખેલું શબ પડયું છે. ઘીની ત્રણ અખંડ દીવી બળે છે. ધુપના તો ગોટેગોટા! ત્યાં તો વિક્રમનો સાદ પડયો કે

"અરે હે ભાઈ! જાગો છો કે સૂતાં?"

"જાગીએ છીએ, હે રાજા! છ છ મહિનાથી જાગીએ છીએ. આંખનું મટકું ય નથી માર્યું."

એક-બે-ને ત્રણ અંજળી અમીની છાંટતાં જ આળસ મરડીને બ્રાહ્મણનો દીકરો ઉભો થયો. વિધાતાએ નાદ ગજાવ્યો કે હું "હારી, ને વિક્રમ જીત્યો."

ભાણેજને પરણાવીને રાજા રાણી ઉજેણી આવ્યાં.

"અરે હે રાજા ભોજ! આવાં ઉજળાં કામાં કર્યાં હોય તો જ આ સિંહાસને બેસજે. નીકર તું તપીશ નહિ."

એટલી વાતો કરીને પૂતળી અબોલ બની ગઈ.

ત્યાં તો ઝણુણુણુ! કરતી બીજી પૂતળીએ નાટારંભ આદર્યો અને માનવીની વાચા કરી હસતી હસતી બોલી કે

"સાંભળ હે રાજા ભોજ! આ સિંહાસન ઉપર બેસનાર રાજા વિક્રમની બીજી વાત કહું છું."

વીરોજી

એક દિવસને સમે રાજા વિક્રમ દરબાર ભરીને બેઠા છે. કચેરી હેકડાઠાઠ જામી છે. ગજગાહરના ચમર ઢળી રહ્યા છે. પાતળી જીભોવાળા કવિઓ છંદો લલકારે છે. શરણાઇઓ ચોઘડીઆં ગાય છે. મલ્લ ગડદે આવી રહ્યા છે. અરણા પાડા અટકે છે. એક બીજાને કંધુર ન નમાવે એવા અવળી રોમરાયવાળા, ગરેડી જેવા કાંધવાળા, શાદુળા સામંત પટાવતો વીરાસન વાળીને બેઠા છે, મોઢા આગળ માનીયા વાઢાળાની સજેલી હેમની મૂઠવાળી તલવારો અને હેમના કુબાવાળી ગેંડાની ઢાલો મેલી છે. ખંભે હેમની હમેલ્યો પડી છે.

એવે સમયે આથમણી દશ્યેથી વીયાઉ ! વીયાઉ ! વીયાઉ ! એવી શીયાળીયાંની લાળ્ય સંભળાણી.

પોતાને જમણે પડખે કાળીદાસ પંડિત બેઠા હતા, એમને રાજાએ કહ્યું કે "અરે હે કાળીદાસ પંડિત ! તમે તો થઇ, થાવી અને થાશે એવી ત્રણે કાળની વાતો જાણુનારા છો. બોલો, આ જાનવરની વાણીનો ભેદ બતાવો."

માથાના મોળીયામાં ટીપણું ખોસેલું હતું તે કાઢીને કાળીદાસ પંડિતે કચારીમાં રોડવ્યું. આખું ફીંડલુ ઉખળી

પડ્યું અને ટીપણાનો બીજો છેડો કચારીના કમાડ સુધી પહોંચી ગયો.

રાજાજી જુવે ત્યાં તો ટીપણામાંથી ત્રણ ચીજ નીકળી પડી ! એક કોદાળી, એક નીસરણી. અને ત્રીજી એક જાળ !

થડક થઇને રાજા વિક્રમ બોલી ઉઠ્યા કે “ અરરર ! કાળીદાસ પંડિત ! બામણના દીકરા થઇને ટીપણામાં જાળ રાખો છો ! શું માછલાં મારો છો ?”

“ ના મહારાજ !” કાળીદાસ પંડિત બોલ્યા; “એનો મર્મ ઉંડો છે. હું તો રાજા વિક્રમનો જોશી ! હું જોઇ કોઈ દિ' કહું કે ‘અટાણે મૂરત નથી’ તો તો વિક્રમની સભાનું મારૂં બેસણું લાજે. મૂરત ધરતીમાં સંતાઇ ગયાં હોય તો હું આ કોદાળીએ ખોદીને કાઢું, આભમાં ઉડી જાય તો નીસરણી માંડીને નવલખ ચાંદરડામાંથી ઉતારૂં અને પાણીમાં પેઠાં હોય તો આ જાળ નાખીને ઝાલું ! સમજ્યા મહારાજ !”

“શાબાશ ! શાબાશ !” એમ આખી કચેરી ગાજી રહી.

કપાળે કરચલીઓ પાડીને કાળીદાસ પંડિત આંગળીના વેઢા ઉપર અંગુઠો મેલતા મેલતા ગણતરી કરવા મંડ્યા. ગણતરી કરીને ડોકું ધુણાવ્યું.

“ કેમ પંડિત ! ડોકું કાં ધુણાવ્યું ? કહી નાખો જે હોય તે. ”

“ ખમા ! ખમા બાણું લખ માળવાના ખાવંદને ! ખમા પરદુ:ખભંજણાને ! હે મહારાજ, જાનવર બહુ કથોરૂં બોલ્યાં છે. શું કહું ? કહેતાં જીભ કપાય !”

“ ફિકર નહિ કાળીદાસ પંડિત ! જેવાં હોય તેવાં જ ભાખજો !”

"હે રાજા! જાનવરની વાણી ભાખે છે કે આજથી સાડા ત્રણ દિ'એ રાજા વિક્રમનો દેહીકા....ળ!"

"સાચું કહો છો ?"

"મારાં ભાખ્યાં ખોટાં પડે તો જનોઇને ઠેકાણે ડામ દઉં."

"ઓહોહોહો! ભલે આવ્યાં, મરતુક ભલે આવ્યાં. ધન્ય ઘડી ને ધન્ય ભાગ્ય, કે આવે ઉજળે મોઢે માતાજીના ધામમાં પહોંચી જવાશે. હવે અમારે જીવતરમાં કાંઇ અબળખા નથી રહી. અલક મલક ઉપર આણ વર્તાવી. બાવન વીર અને ચોસઠ જોગણી સાધ્યાં. હવે મોજથી મરશું."

"હાં, કોઇ છે કે ?"

"એક કહેતાં એકવીસ! ખમા!" કરતા ચોપદારો માથાં ઝુકાવી ઉભા રહ્યા.

"જાઓ, આજ અટારીને માથે ચડીને પડો વજડાવો, પરગણે પરગણે ઢોલ પીટાવો, કે રાજા વિક્રમનો દરબાર લુંટાય છે. આવજો, લુંટી જાજો, કોઠી કોઠાર ભરી લેજો, આગળ જાતાં મળશે નહિ"

શેરીએ શેરીએ દાંડી પીટાણી. ખજીનાનું સાત સાત કોટડાં દ્રવ્ય રાજાએ ખુલ્લું મેલાવ્યું.

માણસો! માણસો! માણસો! દરબારગઢની દોઢીએ માણસો તો દરિયાનાં પાણીની જેમ ઉમટ્યાં છે. થાળીનો ઘા કર્યો હોય તો ધરતી ઉપર ન પડે, માણસોનાં માથાં ઉપર થઇને હાલી જાય, એવી ઠઠ જામી છે. ઝરૂખે બેઠા બેઠા રાજાજી પોતાના ખજાનાની લૂંટાલૂંટ જુવે છે. વાહ! વાહ! વાહ! વિક્રમના અંગરખાની કસો તૂટવા મંડી.

ત્રીજે દિવસે કચારી મળી. સહુને આખરના રામરામ કરી લેવા રાજા વિક્રમ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તો ફરીવાર શિયાળીયાંએ ઉગમણી દિશામાંથી લાળી કરી, વીયાઉ ! વીયાઉ ! વીયાઉ !

"અરે હે કાળીદાસ પંડિત ! આજ વળી જાનવર શું બોલી રહ્યાં છે ?"

ફરી ટીપણું ઉખેળીને ભવિષ્યના આંકડા માંડી કાળીદાસ પંડિત બોલી ઉઠ્યા, "ખમા ! ખમા ઉજેણીના ધણીને ! બાણું લાખ માળવો આજ રંડાપામાંથી ઉગરી ગયો. હે મહારાજ ! જાનવર બોલે છે કે વિક્રમને ચૌદ મહિનાનું નવું આવખું મળ્યું."

"પંડિતજી ! તમે રોજ રોજ સાંભેલાં રેડવવા કેમ મંડ્યા ? સાડા ત્રણ દિ'માંથી પરબારા ચૌદ મહિના શા રીતે વીયાણા ?"

"મહારાજ ! પુણ્યે પાપ નાસંતાં !"

"એટલે શું ?"

"સાડા ત્રણ દિ' ખજીનો લૂંટાવ્યો. તેનાં પુણ્યના થર ઉપર થર ચડી ગયા."

"એમ ?"

"હા મહારાજ ! મારાં ભાખ્યાં ખોટાં પડે તો હું બ્રાહ્મણનો દીકરો લાકડાં લઉં—જીવતો સળગી મરૂં."

ઉજેણી નગરીને આંગણે આંગણે ધોળ મંગળ ગાજવા લાગ્યાં. મંદિરોમાં ઝાલરોના ઝણકાર ગુંજવા મંડ્યા.

(૨)

અધરાતનો પહોર થાતો આવે છે. રાજા વિક્રમને ઉંઘ આવતી નથી. હેમનાં કડાં વાળી હીંડોળા ખાટે બેઠા બેઠા ગુડુડુડુ! ગુડુડુડુ! ઝંજરી પી રહ્યા છે. રાણીજી બેઠાં બેઠાં હીરની દોરી તાણે છે. કીચડુક! કીચડુક! હીંડોળા ખાટ હાલી રહી છે. આખી ઉજેણી બીજા પહોરની ભરનીંદરમાં પડી છે. એવે સમે

આંઠ્યે હે રાજા વિક્રમા!
આંઠ્યે હે માળવાના ધણી!
આંઠ્યે હે પરદુઃખભંજણા!

એવા વિલાપ થવા માંડયા. ઝબકીને રાજા વિક્રમ ઉભા થઇ ગયા. "અહો હો! આવે ટાણે મારા નામના આવા રૂદન્ના કોણ કરે છે? અધરાતે ય ઉજેણીમાં જેને ઝંપ ન સળે એવું દુઃખીઆરૂં કોણ હશે?"

ત્યાં તો ફરી વાર વિલાપના સૂર નીકળ્યા. રાજા વિક્રમનું કલેજું વીંધાવા મંડયું. અંધાર પછેડો ઓઢી, ત્રણસે ને સાઠ તીરનો ભાથો ખંભે બાંધી, ગેંડાની ઢાલ ગળે નાખી, હાથમાં ઝંજરી લઇ કટ! કટ! કટ! મેડીનાં પગથીયાં ઉતર્યા અને ઉભી બજારે વિલાપના અવાજને માથે પોતે પગલાં માંડયાં.

બરાબર માણેકચોકમાં આવીને જુએ ત્યાં તો કોઇ માનવી યે નહિ, કૂતરૂં યે ન મળે, કાળું ઘોર અંધારૂં! માણસને પોતાનો સગો હાથ પણ ન દેખાય એવી મેઘલી રાત! વાદળાં ગટાટોપ ગોઠવાઇ ગયાં છે. ત્રમ! ત્રમ! ત્રમ! તમરાં બોલે છે.

"કોઇ નથી અભાગીઓ જીવ જ એવો છે કે દુઃખના પોકારના ભણકારા સાંભળ્યા કરે છે! હાલો પાછા." એટલું કહીને વિક્રમ જ્યાં પાછું પગલું ભરે છે ત્યાં તો વળી પાછા

આવ્યે હે બાપ વિક્રમા!
આવ્યે હે માળવાના ધણી!
આવ્યે હે પરદુઃખભંજણા!

એવા વિલાપ સંભળાણાં. "અ હો હો! આ તો ગઢને દરવાજે કોઇક વિલાપ કરે છે." એમ કહીને એ ખાવા ધાય તેવી સુનસાન બજારમાં રાજા ચાલ્યો. દરવાજે જઇને જુવે તો કોઇ ન મળે! ન કાળા માથાનું માનવી કે ન એકેય કૂતરૂં.

"ફટ રે અભાગીઆ જીવ! આવા ઉધામાં ક્યાંથી ઉપડે છે?"

એમ બોલીને પાછા ફરવા જાય ત્યાં તો ફરી વાર પોકાર સાંભળ્યા. રાજા કાન માંડીને સાંભળે છે. "હાં! આ તો સફરા નદીને સામે કાંઠે, ગંધ્રપીઆ મસાણને ઓલ્યે પડખે માતા કાળકાના મંદિરમાંથી રૂદન્ના થાય છે."

સફરા નદી બે કાંઠે સેંજળ હાલી જાય છે. એના છાતી છાતી સમાણાં પાણી વીંધીને રાજા સામે કાંઠે પહોંચ્યો. મંદિરમાં જઇને જુવે ત્યાં સવામણ ઘીની મહા જ્યોત ઝળળ! ઝળળ! બળી રહી છે. માતા કાળકા કોરૂં ખપ્પર લઇને ઉભી છે. એની બે ય આંખોમાંથી આંસુડાંની ધાર હાલી જાય છે.

વિક્રમે હાથ જોડીને પૂછ્યું "હે માડી ! મારા નામના રૂદનના આ મંદિરમાંથી કોણ કરતું'તું ?"

"ખમા ! ખમા મારા બાપ ! ઇ તો હું કાળકા કરૂં છું."

તું ! અરે તું ચાર જગની જોગમાયા મારા નામના વિલાપ કરીશ તો પછી સારાવાટ ક્યાંથી રહેશે માડી ?"

"આમ જો બાપ ! મારાં ખપ્પર ખાલી થઈ ગયાં અને તારા વિના એ–એ ખપ્પર કોણ ભરે ?

"બોલ મા, શું ધરૂં ?"

"બાપ, બત્રીસલક્ષણાનું લોહી !"

"ગાંડી મા ! ધરતીને માથે બત્રીસલક્ષણા કાંઈ વેચાતા મળે છે ?"

તું પોતે જ છો ને ! "

"વાહ વાહ ! રૂડું કહ્યું. તૈયાર છું, માડી ! બોલ, હમણે જ માથું વધેરી દઉં ?"

"અરરરર ! હાય હાય ! બાણું લાખ માળવો રાંડી પડે. દુનિયા વાતો કરશે કે કાળકા દેવી નહોતી, ડાકણી હતી. બાપ ! ગોહીલવાડમાં મુંગીપરનો ધણી શાળવાહન છે. એને ચાર દિકરા છે. ચારે ય બત્રીસ-લક્ષણા : હાથ પગમાં પદમ કમળની રેખાઓ છેઃ ચારે શંકરના ગુણઃ એમાં નાનો વિરોજી તારે સાટે માથું આપે તેવો છે."

ખડ ! ખડ ! ખડ ! હસીને રાજા વિક્રમ બોલ્યો "અરે મા ! મારે કારણે પારકાના દૂધમલીઆ દીકરા

ભરખવા કાં ઉભી થઇ ? એનાં માવતરને વીરોજી કેવો વા'લો હશે ! એ મારે સાટે લોહી આપે અને હું ઉભો ઉભો જોઉં ? ધિક્કાર ! ધિક્કાર છે આ જનમારાને !"

"બાપ વિક્રમ ! ઘરે જા ! તું ધરતીનો ધણી ! આભનો થાંભલો ! તારી થાળીમાં લાખનો રોટલો ! તું જાતાં કેટલી દીકરીઓ રાંડશે ! અને મારે માથે મેણું ચડશે. તું જા ઘરે ! વીરાજીને હું જ જઇને પૂછું છું."

એમ કહી, સમળાનું રૂપ લઇને માતા કાળકા અંધારી રાતે પોતાની પાંખો ફફડાવતી ઘ ર ર ર ર આકાશને માર્ગે ઉડી. ગટાટોપ વાદળાંને પાંખોની થપાટો મારીને પછાડતી જાય છે અને એ પાંખોનો માર વાગતાં પવન તો સૂસવાટા મારે છે.

અગર ચંદણના આડસર, બીલોરી કાચનાં નળીયાં અને હેમની ભીંતો: એવા રંગમહેલમાં મુંગીપર નગરીનો રાજકુંવર વીરોજી બેઠા છે. મધરાતના ઘડીયાળાં ટણુણુન ! ટણુણુન ! વાગ્યાં, તો યે ઉંઘ આવતી નથી. સામે બેઠી બેઠી એની રાણી કીચૂડ ! કીચૂડ ! હીંડોળાખાટ તાણી રહી છે. બેયને ભરજોબન ચાલ્યાં જાય છે. આંખેમાં હેતપ્રીત સમાતાં નથી. નેણે નેણ સામસામાં હસે છે.

ત્યાં તો ઘ ર ર ર ! સમળાને રૂપે માતાજી મેડીને માથે બેઠાં અને કડડડ ! કરતી આખી મેડી હલમલી ગઇ.

"અરે થયું શું ? આભનો કટકો પડયો કે શું !" એમ કહીને વીરોજી હાથમાં તીરકામઠી લઇને મેડીએથી અગાસીમાં કુદ્યો, કેસરીસિંહના જેવી છલંગ દીધી,

અને જ્યાં મેડીના છાપરા માથે નજર કરે ત્યાં તો વિકરાળ રૂપ !

"બોલ ! ઝટ બોલ ! તું ડેણુ છો ? ડાકણુ છો ? કોણુ છો ? બોલ ઝટ, નીકર એક તીરડા સેળી વીંધી નાખું છું."

"ખમા ! ગંગાજળીઆ ગોહિલ ખમા ! ખમા ! બાપ વીરાજી ખમા ! દીકરા, હું ડેણુ નથી, ડાકણે નથી. હું તો દેવી કાળકા ! "

"ઓ હો હો હો ! " તીરડી ઉતારી, પાઘડીનો છેડો અંતરવાસ નાખી, હાથ જોડીને વીરાજી બોલ્યો, "ધન્ય ભાગ ને ધન્ય ઘડી મારાં, કે ઘેર બેઠાં તું કાળકા દર્શન દેવા આવી ! અને ધન્ય ભાગ્ય કે રાજા વિક્રમનાં કે બારે પ્હોર તું જેને બોલે બંધાણી ! ભલે ! રાજા વિક્રમ ભલે ! માડી, વિક્રમ ખુશીમાં છે ને મા ? "

"બાપ ! વિક્રમનું તો આજ કાલ્ય કાચું પોચું સમજવું."

"કેમ માડી ? "

"ચૌદ મહિને એનો દેહીકાળ ! "

"એકાએક ? "

"શું કરૂં ? મારૂં ખપ્પર ઠાલું ! મારે બત્રીસો જોવે."

"હે દેવી ! દુનિયામાં બત્રીસાની ખોટ પડી કે તું વિક્રમ જેવા આભના થાંભાને તોડી નાખીશ ? "

"બાપ વીરાજી ! તું યે બત્રીસલક્ષણો. તારા યે હાથ પગમાં પદમ કમળની રેખાયું છે. તું તારૂં માથું આપ તો રાજા વિક્રમ અગીઆરસો વરસ જીવે."

"વાહ માડી ! અટાણુથી જ આ માથું વિક્રમને અરપણ કરૂં છું. શું કરૂં ? એક જ માથું છે. પણ રાવણુની જેમ દસ માથાં હોત તો દસ વાર વધેરીને તારા ખપ્પરમાં મેલી દેત. ધરતીને માથે વિક્રમનાં આવખાં અમર કરી આપત. એ મા ! વિક્રમ જેવા ધર્માવતારને માટે ડુંગળીના દડા જેવડું માથું વાઢી દેવાનું છે એમાં તો તમે આટલાં બધાં કરગરી શું રહ્યાં છો ?"

"પણુ ઉજેણી બહુ છેટી છે બાપ ! પ્હોંચીશ મોડો."

"તમે કહો એમ કરૂં !"

"લે બાપ આ ચપટી ધુપ. સવારે તળાવમાં જઇને ઘોડાને ધમારજે. પછી આ ધુપ દેજે. તારા ઘોડાને પાંખો આવે તો જાણજે કે દેવી કાળકા આવી'તી, નીકર કોઇક ભૂત બોલ્યું જાણજે."

એટલું કહીને ફડ ! ફડ ! ફડ ! પાંખો ફફડાવીને માતાએ ઉજેણીના મારગ લીધા. અધરાતના આભમાં એનો વેગ ગાજવા મંડયો. નવલખ ચાંદરડાં જાણે કે આ અંધારા આભમાં ઝળાળળ ! જ્યોતનો ગોળો ધુમતો જોઇને ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા.

મરક મરક મોઢું મલકાવતો વીરોજી મેડીમાં ગયો. એના હૈયામાં હરખ માતો નથી. પોતે માથું દઇને વિક્રમને જીવાડશે એ વાતનો ઉછરંગ આવવાથી એના અંગરખાની કસો કડ ! કડ ! કડાકા કરતી તૂટી પડે છે. ત્યાં તો રજપૂતાણીનાં નેત્રોમાંથી ડળક ! ડળક ! આંસુડાં દડવાં મંડ્યાં. વીરોજી કહે

"કેમ રે રજપૂતાણી !"

"ઠાકોર ! આમ માથાં દેવાના કોલ કોને દીધા ? કોને બોલે બંધાણા ? પરણેતરનો ચૂડલો ભંગાવવા કેમ તૈયાર થયા ? એમ હતું તો પરણ્યા સીદને ?"

"ફટ રે ફટ રજપૂતાણી ! નક્કી તારા પેટમાં કોઈ ગોલીના દૂધનું ટીપું રહી ગયું. નીકર આવાં વેણ રજ-પૂતાણીના મ્હોંમાંથી નીકળે ? હે અસ્ત્રી ! વિક્રમ જેવો ધરતીનો થાંભલો બચતો હોય ત્યાં તને તારો ચૂડલો અને તારી જુવાની વ્હાલાં લાગ્યાં ? મેં તો માનેલું કે હું માથું વાઢીશ અને તું હસતી હસતી એને પાલવમાં ઝીલીશ. અસ્રી ! અસ્ત્રી ! નવખંડ ધરતીમાં જુગોજુગ નામના રહી જાય એવો જોગ આવ્યો તે ટાણે પાંપણ્યું પલાળવા બેઠી છો !"

રજપુતાણીએ આંખો લુંછી નાખી. દોટ દઈને ભરથા-રને ભેટી પડી. હાથ જોડીને બોલી કે "ઠાકોર ! હું ભુલી ! સુખેથી સીધાવો. પણ હું કેમ કરીને જાણીશ કે તમારી શી ગતિ થઈ છે ? મારે ને તમારે કયાંઈક છેટું પડી જાય તો ?"

"હે રાણી ! લ્યો આ બે બી. એને વાવજો, પાણી પાતાં રહેજો, એના છોડવા ઉગશે. બેય છોડવા લીલા કં-ઝાર રહે ત્યાં સુધી જાણજો કે વીરાજીને ઉનો વાયે નથી વાયો; અને કરમાય એટલે સમજી જાજો કે વીરાજીની કાયા પડી ગઈ છે. પછી તમારો ધરમ કહે તેમ કરજો."

સવાર પડયું. સ્નાન કરી અરધે માથે બતી ઝુકાવી. ઉતરીયું દુગદુગા : કાનમાં કટોરા : પગમાં હેમનાં તોડા : દોઢ હથ્થી માનાસાઈ તંગલ ખંભાના વારણા લઈ રહી છે:

સાવઝના ન્હોર જેવો ગુસબી જમૈયો ભેટની માલીપા ધબ્યો છેઃ વાંસે શેટલા જેવડી ઢાલઃ સાડા સાતસો તીરનો ભાથોઃ નવરંગી કમાન ગળામાં વળુંભતી આવે છેઃ એક હાથમાં મીણનો પાયેલ બે સેડયવાળો ચાબુક રહી ગયો છેઃ બીજા હાથમાં ભાલો આભને ઉપાડતો આવે છે.

એવા ઠાઠમાઠ કર્યા. રજપૂતાણીએ કંકાવટીમાં કંકુ ઘોળીને કપાળે ચાંદલો કર્યો. ચોખા ચોડ્યા. પતિના પગની રજ લીધી, ત્યાં તો ચોળાફળીની શીંગો જેવી દસે આંગળીઓમાંથી પરસેવાનાં ટીપાં ટપકયાં. આંખડીમાં મોતી જેવાં બે આંસુડાં જડાઇ ગયાં.

"હયો રજપૂતાણી ! જીવ્યા મુવાના જુવાર છે !"

૩

એવી છેલ્લીવારની રામરામી કરીને હંસલા ઘોડાને માથે પલાણી રજપૂત મોતને મુકામે હાલી નીકળ્યો. સરોવરની પાળે ઘોડાને ધમારી, જે ઘડીએ ધુપ દીધો તે ઘડીએ ખરરર ! કરતી ઘોડાના પેટાળને બેય પડખેથી સોનાવરણી પાંખો ફુટી નીકળી.

'જે જુગદમ્બા !' કહેતો કે રજપૂત કુદીને હંસલાની પીઠ માથે ગયો. દેવતાઇ વિમાનની જેમ ગાજતો ઘોડો આસમાનમાં ઉડવા મંડ્યો. ઘોડાના પગની ઝાંઝરી અને એની ઝુલ્યને છેડે ટાંકેલી ઘુઘરીઓ ગગનમાં રણણ ! ઝણણ ! રણણ ! ઝણણ ! થાતી જાય છે. નીચે નાની મોટી કૈંક કૈંક નગરીઓ હાલી જાય છે. ઘોડો હણેણાટી દઈ દઈને આસમાનના ઘુમ્મટમાં પડછંદા પાડતો આવે છે.

બપોરની વેળા થઇ ત્યાં નીચે એક કાળઝાળ કિલ્લો દેખાયો. કિલ્લામાં સાતસાત ભોંની મેડીઓ ભાળી. એ ધુકાર શહેર ઉજેણી તો ન્હોય ! એમ વિચારીને વીરાજીએ ઘોડાને ઉતાર્યો. પાંખો સંકેલતો સંકેલતો ઘોડો ઉતરવા મંડ્યો. બરાબર તળાવની પાળે આવીને ઘોડો ઉભો રહ્યો.

નગરીની સાહેલીઓ પાણી ભરવા આવી છે. અસવારને ભાળતાં જ જાણે કે પનીઆરીઓ ચિત્રામણમાં જ લખાઇ ગઈ.

"ઓહોહોહો ! બાઈયું ! ઘોડો જુઓ ! ઘોડાનો ચડનારો જુઓ ! એનાં રૂપ જુઓ ! એનો મરોડ જુવો ! એના મોઢા ઉપર કેવી કાંતિ નીતરી રહી છે ! ઓહોહો ! એના ઘરની અસ્ત્રી કેવી ગુણીયલ હશે !

એવી વાતો કરતી કરતી હોઠે આંગળી માંડીને પનીઆરીઓ જોઇ રહી. ત્યાં તો ઘોડેસવાર બોલ્યો કે "બાઇયું ! બેનડીયું ! આ ઉજેણી નગરી ને !"

"હા....હા....હા....હા....હા" એમ સામસામી તાળીઓ દઇને પનીઆરીઓ ખડખડાટ હસવા મંડી પડી. "અરે બાઇયું ! મુંગો રહ્યો હતો ત્યાં સુધી જ માત્યમ હતું હો કે ! બોલ્યો ત્યાં તો બધાય રંગઢંગ કળાઈ ગયા. અહાહાહા ! વિધાતાએ રૂપરૂપના અંબાડ આપ્યા, પણ ચપટીક મીઠું નાખતાં ભૂલી ગઈ ! હા–હા–હા–હા !"

ઝંખવાણો પડીને વીરોજી કહેવા મંડયો "બાઈયું ! બેનડીયું ! અમે પરદેશી છીએ. અમારી હાંસી કાં કરો ? અમને જેવું હોય એવું કહી નાખોને."

પનીઆરીઓએ વ્હાલભરી વાણીમાં જવાબ દીધો "વીરા ! બાપ ! ઉજેણી નગરી તો અઢીસો ગાઉ વાંસે રહી ગઇ. અને આ તો નવમો કોટ છે અવળચંડ રાઠો-ડનો. ખમા મારા વીર ! જો આ સામે રાઠોડુંની કચારી બેઠી."

બાર હજાર રાઠોડોની કચારી જામી છે. માટીઆરા માટી, ઢાલરા ત્રસીંગ, અવળી રેમરાય વાળા, એક બીજાને કંધુર ન નમાવે એવા વીર વીરાસન વાળીને બેઠા છે. એકને જોઇએ ત્યાં બીજાને ભૂલીએ એવા શુરવીર ! શુંરવીરાઇ જાણે આંટો લઇ ગઈ છે !

વીરોજી વિચારે છે "હવે જો પાદર થઇને હાલ્યો જાઇશ અને રાઠોડોને ખબર પડશે તો મેણું દેશે કે, ગોહે-લવાડનો ધણી અંજળી કસુંબાની ચોરીએ મ્હોં સંઘરીને પાદરમાંથી હાલ્યો ગયો ! માટે હાલ્ય એક દી' રહી, રાઠો-ડોના દાયરાને કુસુંબે હેડવી, પછી વળી નીકળું."

ઘોડો દોરીને દાયરામાં જાય છે ત્યાં કચારીમાંથી માણસો દોડયાં આવ્યાં, ઘોડો ઝાલી લીધો, પધારો ! પધારો ! કરતા પરોણાને દાયરામાં મોખરે દોરી ગયા. નામ ઠામ જાણ્યું ત્યાં તો "ઓહોહો ! મુંગીપરનો કુંવરડો આજ અમારે ઘેરે એકલઘોડે અસવાર ! ધન્ય ઘડી ! ધન્ય ભાગ્ય !" એવા અવાજ થાવા લાગ્યા.

"અંજળ દાણોપાણી મોટી વાત છે." એમ કહીને વીરાજીએ પોતાના ખડીયામાંથી માળવી, કોંટાઇ, બીલે-સરી, આગ્રાઇ અને મિસરી એવાં પાંચ જાતનાં અફીણ કાઢીને રાઠોડોની સામે ધર્યાં. ખરલમાં કસરક ! ભુટાક !

કસરક ! ભુટાક ! કસુંબો ઘુંટાવા મંડયો. આંગળી જેવી જાડી ધાર થાય તેવો કસુંબો ગરણીમાં ગળાવા મંડયો.

સામ સામી અંજળી ભરાવી, હેતુ મિત્રુને રંગ છાંટી આખે દાયરે કસુંબો પીધો.

રાઠોડોએ પૂછયું "ઘરેથી કયારે નીકળ્યા'તા ?"

"આજ સવારે."

રાઠોડો સામસામા મરકવા મંડયા. "સેંકડો ગાઉ આઘે મુંગીપર ! મારે વા'લે સાંબેલું રોડવ્યું !"

ચતુર સુજાણ વીરોજી કહે કે "રાઠોડ ભાઇઓ ! આ ગપાટો નથી. આમ જોઈ લ્યો, જુગદમ્બાએ ઘોડાને પાંખો આપી છે. જાઉં છું વિક્રમને સાટે માથું ચડાવવા !"

રાઠોડોની પાસેથી રજા માગી લઈને રોંઢે વીરોજી ચડી નીકળ્યા. સીમાડે જાય ત્યાં એક દંડીઓ રાજમહેલ : અને રાજમહેલને ફરતી સાત માથોડાં *સીણાની ખાઇ. મહેલની અંદર ઝોકાર જ્યોત બળે છે અને કોઇક મીઠી જીભવાળું માનવી જુગદમ્બાના નામના જાપ જપી રહ્યું હોય એમ લાગ્યું.

" ભાઈ ચોકીદાર ! " વીરાજીએ ઘોડો થંભાવીને પૂછયું, " રણવગડામાં આવો મહેલ શેનો ? અને આ સીણાની ખાઇ શા માટે ?"

"ઠાકોર! અવળચંડ રાઠોડની કુંવરી આ એકલદંડીઆ મ્હેલમાં જુગદમ્બાની માળા જપે છે. પુરૂષ નામે દાણો જમતી નથી. એણે વ્રત લીધાં છે કે આ સીણાઇની ખાઇ વળોટે એને જ વરૂં; બીજા બધા ભાઇ બાપ !"

---

* 'સીણો' : રાજગરો અગર રાઇ જેવું ઝીણું ખડ-ધાન્ય.

"તે શું અટાણુ લગી કોઇ રજપૂતનો દીકરો નથી જડયો ?"

"ઠાકોર, આંહી તો કૈંક આવ્યા. પણ પગ મૂકતાં જ આ સીણુમાં ગપત થઇ ગયા, તે આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી'! કયાંય પતો નથી."

પાણી હોય તો તરીને જાય. અગ્નિ હોય તો માથે જીવતાં માનવીનાં શરીર પાથરીને ઓળંગી જાય; પણ આ તો સીણો !"

"જે જોગમાયા !" કહીને વીરોજી ઘોડેથી ઉતર્યો. ચોકીદારને કહ્યું કે "ભાઇ, અમારે કાંઇ કુંવરીને વરવાની ઓળખા નથી. અમારે ઘરે ઠકરાણું બેઠાં છે. વળી અમે તો જાઇએ છીએ મોતને મારવા. પણ આ તો રજપૂતાણીની કૂંખ લાજે છે એટલે અમે હોડમાં ઉતરીએ છીએ "

એમ કહીને જે ઘડીએ વીરાજીએ સીણામાં ડગલું દીધું, ત્યાં તો જાણે કે વીસ ભુજાળી દેવીએ હથેળી દીધી. બીજું, ત્રીજું, ચોથું એમ ડગ ભર્યાં ત્યાં તો ડગલે ડગલે માતા હથેળીઓ દેતી આવે છે. કટ ! કટ ! કટ ! કરતો વીરોજી સીણાની ખાઇ વળોટી ગયો.

"લ્યો ભાઇ, રામ રામ" કહીને વીરાજીએ ઘોડો મારી મૂકયો. ઓ જાય ! ઓ જાય અસવાર ! ઓ જાય ખાઇનો વળોટનારો ! એવા હાકલા પડ્યા.

રાજકુંવરીને જાણ થઈ કે કોઇક રજપૂત એનાં વ્રત પૂરીને જાય છે. ઝરૂખેથી એણે એકલ ઘોડાના અસવારને જોયો. ડુંગર જેવડો ઉંચો ઘોડો, માથે ઝગારા કરતો

બખતરીઓ જોદ્ધો, અને ત્રીજો, ઘોડાના પૂછનો ઝુંડો! એમ જાણે ત્રણ ત્રણ અસવારનું જૂથ જતું લાગ્યું.

"હાં, છોડીયું! પાલખી લાવો!"

પાલખી હાજર થઇ. કુંવરી અંદર બેઠી. અડદાવેગી, ઢોલ્યફાડ્ય, લવીંગડી ને છોકરાંફોસલામણી, એવી, ચાર બાનડીઓએ પાલખી કાંધ ચડાવીને દોટ કાઢી.

પણ ધોમ તડકો ધખી રહ્યો છે. ધરતી ખદખદે છે. આભમાંથી અંગારા વરસે છે. બાનડીઓ દોડી શકતી નથી. અને અસવાર તો ધુળની ડમરી ચડાવતો ચડાવતો એ જાય! એ જાય! એ અલોપ થાય.

અસવારને અલોપ થતો જોઇ જોઇને રાજકુંવરીનું અંતર ચીરાય છે. એ હાકલ કરે છે કે "છોડીયું! ઝટ આંબી લ્યો! નીકર મારે જીવતે રંડાપો રે'શે!"

ધબ! દેતી પાલખી ધરતી પર મેલીને બાનડીઓ બોલી ઉઠી કે "બાઇ, ઇ રાજાને તારે પરણવો છે, અમારે નથી પરણવો. અમારે તો અમારો કાનીઓ, પીતાંબરો અને ભોજીઓ બાર બાર વરસના બેઠા છે! ઘણી ખમ્મા એને! તારે એકલીને દોડવું હોય તો માંડ્ય દોડવા."

એટલું બોલીને ટીડનો ઘેરો જાય એમ ઘરરર! બાનડીઓ પાછી ગઈ.

અંતરિયાળ રાજકુંવરી એકલી થઇ ગઇ. પણ એના ઘટડામાં તો બસ! પરણું તો એને જ, બીજા બધા ભાઇ બાપ! એમ રઢય લાગી ગઈ છે.

એણે દોટ કાઢી. ગુલાબના ફુલ જેવાં પગનાં તળીયાંમાં ઝળેળા પડવા મંડયાં. ગળે કાંચકી બંધાઇ ગઇ.

"ઉભો રે'જે. ઘોડાના અસવાર! ઉભો રે'જે રજપૂતડા! ઉભો રે'જે ચોર! એવા ધા નાખતી રાજકુંવરી રણવગડો વીંધી રહી છે.

આઘે આઘે વીરાજીને કાને ભણકારા પડ્યા. ઘોડો થંભાવીને પછવાડે નજર કરે તો અંતરિયાળ એક અબળા ધા દેતી આવે છે.

આવીને રાજકુંવરી ભર્યે શ્વાસે બોલી કે "હે રજપૂત! અબળાનાં વ્રત પૂરાં કરીને આમ ચોરની જેમ ચાલી નીકળ્યો? દયા ન આવી ઠાકોર? એમ હતું તો પછી કોણે કહ્યું હતું કે ખાઈ વળોટજે?"

રજપૂતાણીના આંખોના ખુણામાં લોહીના ટશીઆ આવી રહ્યા છે. વીરોજી ખસીઆણો પડીને બોલ્યો,

"હે રજપૂતાણી! હું તો પાંચ દી'નો પરોણો છું. આ તો ક્ષત્રિકુળનું નાક વઢાતું હતું તેથી ખાઈ વળોટયો. પણ તમે મારી વાંસે શીદને મરવા આવો છો? હજુ તો જુવાન છો. ઉગ્યો છે એને આથમતાં ઘણી વાર લાગશે. માટે જાવ પાછાં વળો, કોઈક સારો જુવાન જોઈને વીવા' કરી નાખજો અને જુવાનીનાં સુખ ભોગવજો."

કાનના મૂળ સુધી કુંવરીનું મુખારવિંદ લા....આ....લ ઘુમ થઈ ગયું. એની કાયા કમ્પી ઉઠી. એ બોલી "બસ થયું રજપૂત! રૂડાં વેણ કહ્યાં! હવે ઝાઝું બોલશો મા. નીકર આ જોઈ છે? હમણાં મારા આંતરડા કાઢીને તમારા ગળામાં પહેરાવી દઈશ."

રજપૂતાણીના હાથમાં કટાર ઝળક! ઝળક! થવા

માંડી. વીરાજી અજાયબ થઇ ગયો "હે કુંવરી! હું તમને શી રીતે સાથે લઉં! આપણે કુંવારા છીએ. ચાર મંગળ વરત્યાં નથી. તમારો છેડો અડે તો મને કેટલું પાતક ચડે!

"સાચું કહ્યું રાજા! પણ આપણા જ વડવા આવા સમયને માટે મરજાદો બાંધી ગયા છે કે પથારી કરવી તો વચ્ચે ખાંડું ધરવું; અને બેલાડયે બેસવું તો આડો કટાર રાખવો.

એમ કહી હરણીચું કુદે એમ છલંગ મારતી રાજકુંવરી વીરાજીની વાંસે ચડી બેઠી. વચ્ચે કટાર ઝાલી, અને બેય જણાને ઉપાડી ઝકાક! બકાક! ખરરર! કરતો એ જાતવંત ઘોડો ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં બબ્બે રાત રોકાઇને ત્રીજે દિવસે પહોર દિ' ચડયે ઉજેણીનાં પાદરનાં ઝાડવાં જોયાં. એમ કરતાં પાસે પહોંચ્યા ત્યાં એક ફુલવાડી દીઠી: નારંગીના તંબુ જેવો લેલુંબ વડલો: અને વડલાની ઘટામાં મોટો દાયરો બેઠેલો.

વીરાજીએ માન્યું કે નક્કી રાજા વિક્રમનો દાયરો.

વીરાજી બોલ્યો "હે અસ્ત્રી! ઉતરો હેઠાં. તમને કાંઈ બેલાડ બેસાડીને દાયરામાં નહિ જવાય."

"હે રાજકુંવર! હું કયાં જાઉં?"

"આ નેરામાં બેસો. હું હમણાં તમારી સગવડ કરીને તેડવા આવું છું."

"રજપૂત! ભૂલી જાવ નહિ હો! ગમે તેમ તોય હું અબળા છું. એકલી છું. અંજવાળી તોય રાત કહેવાય હો!"

સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું, અને વીરાજીએ તો દાયરાને માથે ઘોડો હાંકયો. અને એને જોઇને એક આદમી દાયરામાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

"ઓહોહોહો ! વીરાજીભાઈ આવ્યા : બાપ આવ્યા ! વા'લા સગાં આવ્યા !' એમ કહીને દાયરાના આદમી બથ લઇ લઇને મળ્યા.

"વીરાજીભાઈ ! રાજા વિક્રમ તમારી વાટ જોઇને અબઘડીએ જ પધાર્યા. ચાલો હવે અમે તમને તેડી જાઇએ. કોઇ બીજું હાર્યે છે ?

નીચું જોઇને વીરાજી બોલ્યા, " હા, ઠકરાણાં હાર્યે છે. ઓલ્યા નેરામાં...."

"ઠીક ઠીક ગોર ! તમે જાઓ, રથ જોડીને તેડી આવો આપણા બહેનને. ઉતારામાં રાખજો. અમે ગામમાં વીરાજીભાઇનું મુકામ નક્કી કરીને ખબર દઇએ છીએ."

એમ કહીને બે આદમી વીરાજીને તેડી નગરમાં ચાલ્યા. ઉજેણીની બજારમાં તો માણસે માણસ ભીંસાઇ મરે એવો મનખો મળ્યો છે. હૈયે હૈયું દબાય છે. મેદનીમાં જઇને પેલા આદમીએ વીરાજીનો હાથ મેલી દીધો. અરે ભાઇ ! કયાં ગયા ! કયાં ગયા ! કરતાં વીરાજી ગોતતા રહ્યા. પણ ભાઇ કેવા !

મેદનીને વીંધીને માંડ માંડ વીરાજી વિક્રમ રાજાના દરબારમાં પહોંચ્યા. શરમના માર્યા કંઇ વાત કીધી નહીં. અને રાત પડી ત્યાં બધું ય ભુલી ગયા.

આંહીં શું થયું ? ગોરનો વેશ કાઢીને વેલડું લઇ

આદમી આવ્યો. કુંવરીને ઉપાડી પડખેની હવેલીમાં તેડી ગયો. સાતમે મજલે ચઢાવી તાળું દીધું.

જાળીઆમાંથી ડોકાઇ ડોકાઇને કુંવરી નજર કરે છે. પણ કોઇ માનવી ન મળે. નીચે ઉતરવા જાય તો કમાડને તાળું! કાળો કાગડો યે દેખાતો નથી. આ શું કૈતુક!

સાંજ પડી. મેડી નીચે જાણે લગ્નના ગીત ગવાય છે. કોણ જાણે કોઇક પરણે છે.

રાતનો પ્હોર વીત્યો. બારણું ઉઘડયું. ખંભામાં તરવાર, વરરાજાના પોશાક અને દીનોનાથ નવરો હશે તે દી, કોયલાના ભુકામાંથી ઘડેલ હોય એવા કાળામશ શરીરવાળો આદમી અંદર આવ્યો.

કાષ્ટની પૂતળી સંચો દાબતાં જ કુદકો મારે તેમ છલંગ મારીને રાજકુંવરી ઉભી થઇ ગઇ.

આવનાર પુરૂષે પૂછ્યું " બોલો છો? કે મારા કાકાને બોલાવું?"

" તમે કોણ છો?"

" તમારા સ્વામીનાથ! બીજું કોણ! મારા કાકાએ મને કહી મેલ્યું'તું કે જે દી' હું ખુબ ધન ધુતી આવું તે દિ' મને પરણાવે. તે આજ મને તમારી સાથે પરણાવ્યો."

" તે તમે ગોર નહીં?"

"ગોર ખરા! પણ ધુતારા ગોર!"

ચતુર રજપૂતાણું બધીયે બાજી સમજી ગઈ, હવે સ્ત્રી ચરિત્ર કરવા વગર ઉગરવાનો આરો નથી રહ્યો.

"આવો, આવો સ્વામીનાથ !" એમ કહીને એ સીસમના પૂતળાને પોતાની પાસે બેસાર્યો.

ધુતારો તો ગાંડોતુર થઇ ગયો.

"અને આ શું ?" એમ કહીને કુંવરીએ તરવાર સામી આંગળી ચીંધી. "ઈ તરવાર ! તમે જો ના પાડી હોત તો આમ કરીને આમ તમારૂં ડોકું વાઢી નાખત, ખબર છે ?"

"અરરરર ! માડી રે ! તો તો હું તમારી પાસે આવતાં બીઉં છું. આઘી મૂકી દ્યો."

"હાં ! ત્યારે એમ બોલોને !" એમ કહીને ધુતારાએ તરવાર ખીંતીએ ટીંગાડી. કુંવરીએ એને વાતોએ ચડાવ્યો. ધુતારો તો અગ્નિમાં મીણ ઓગળે તેમ ઓગળી ગયો. ભાન ભૂલી ગયો.

સિંહણની જેમ કુદીને કુંવરીએ ખીંતીએથી તરવાર ખેંચી. 'જે જોગમાયા' કહીને ઠણુકાવી. ચાકડાને માથે કુંભાર દોરી ચઢાવીને માટલું ઉતારી લ્યે તેમ માથું ઉતારી લીધું. ધબક! ધબક! ધબક! લોહી વહ્યું જાય છે.

થર ! થર ! થર ! થર ! રણ ચંડી જેવી રજપૂતાણી જાગી ગઈ. પણ હજુ લીલા બાકી હતી. જો જાણ થાશે તો મને મારીને દાટી દેશે.

ધુતારાની લાશના કટકા કર્યા. બારીમાં અને બારણામાં ટુકડા ટીંગાડ્યા. આખી રાત માતાના જાપ જપતી જાગી. સવારે કમાડ ઉપર કોઇએ સાંકળ ખખડાવી કે

"ઉઠ્યને ભાઈ! સોનાનાં નળીયાં થઈ ગયાં."

કમાડ ઉઘાડીને કુંવરીએ ધડ રેડ્યું. ધડબડ! ધડબડ થાતું ધડ નીચે ગયું. વોય બાપ રે! કરતાં માણસો ભાગ્યાં.

બહાર નીકળીને બારીમાં જુવે ત્યાં તો હાથ, પગ ને માથું લટકે છે!

ફરીઆદ! ફરીઆદ! એ રાજા વિક્રમ ફરીઆદ! અમારા દીકરાને ડાકણ ખાઈ ગઈ!"

એવો પોકાર થઈ પડ્યો.

"હાં, છે કોઇ હાજર?"

"એક કહેતાં એકવીસ!" એમ કહેતાં કસળોભી ને ગુમાનસંગભી ને મેરામણભી જેવા રજપૂતો ઢાલ તરવાર લેતા દોડ્યા. આવીને નજર કરે ત્યાં તો વોય બાપ રે! એક મડું! પાંચ મડાં! સો મડાં! એમ કરતાં ભાગ્યા. શરીરે રેબઝેબ પરસેવો છૂટી ગયો.

"હાં છે કે કોઈ?" રાજા વિક્રમે હાકલ કરી.

"એક કહેતાં એકવીસ!" એમ કહીને મીંયા ફેંપૂડે ફેં, ફદાલીદોલત, હાંડીબૂચ અને મલકલેરીયા દાઢી ઉપર હાથ નાખતા ઉપડ્યા.

"અરે સાલે રજપૂતડે કયા કર સકે!"

જ્યાં ધુતારાની મેડી સામે જાય ત્યાં તો

યા મેરે અલ્લા! યા ખુદા! યા નબી! સાલી મડે પર મડે ફેંકતી હે. ચલો બીબીયાંકી પાસ પહોંચ જાવે."

એમ કહીને ભાગ્યા.

રાજાની કચેરીમાં હાહાકાર બોલી ગયો. બીડદારે બીડું ફેરવ્યું. આખી કચેરીએ ધરતી સામા મ્હોં ઢાળ્યાં.

ત્યારે વીરાજીએ ઉભા થઇને બીડું ઝડપ્યું. હથી-આર બાંધીને પોતે એકલો હાલી નીકળ્યો.

ધુતારાના મ્હેલની બારીમાંથી રાજકુંવરીએ વીરાજીને આવતો જોયો. હૈયે ધબકારા બોલી ગયા. તરવાર હેઠી મેલી દીધી. ઘુંમટો ખેંચ્યો. પાછી ફરીને ઉભી રહી. વીરોજી કટ કટ કટ કરતો મેડીએ ચડી ગયો. એણે પડકારી કે "બોલ! બોલ! બોલ! તું કોણ છો?"

ઘુમટામાંથી કુંવરીએ મેણાં કાઢયાં. ધન્ય છે! વડા જળસાપ ધન્ય છે તને! કોઇનું પાડરૂં ખોવાય તોયે ધણી સાંજ પડયે ખોળવા નીકળે; એને કોળીઓ ધાન ન ભાવે; સુખે નીંદર ન આવે. પણ તું! કયાં તારી અસ્ત્રી! કયાં તારો ઘોડો! વિચાર, વિચાર! હે રાજા! વિચાર તો કર! હે રજપૂત! તેં મારે માથે ડાભડાનાં તરણાં ઉગાડયાં!

ઝબ દઇને વીરાજીએ તરવાર ખેંચી. "ડાકણ! વગ-ડામાં મને ભરખવા આવી'તી અને હું છટકયો એટલે આ પારકા જણ્યાને ચાવી ગઈ? થઇ જા મોઢા આગળ!

ધ્રશકે ધ્રશકે રોતી એ રાજકુંવરી મોઢા આગળ, અને વાંસે ઉઘાડી તરવારે વીરાજી: બેય ઉજેણીની ઉભી બજારે હાલ્યાં જાય છે. લોકોની મેદની વચ્ચે કેડી પડી ગઇ છે. નગરીમાં સમી સાંજે સોપો પડયો છે.

ભરકચેરીમાં રાજા વિક્રમ ન્યાય તોળવા બેઠા. એણે કહ્યું, "બ્હેન, તું મારી દીકરી છો ઘુમટો કાઢી નાખ."

ઘુમટો ઉંચો કરતાં તો ઝળળળળ ! તેજની કણીઓ છવાઈ ગઈ. રાજકુંવરીની આંખોમાંથી શ્રાવણ અને ભાદરવો મંડાણો ! છાતીફાટ પ્રશકા મેલીને અબળાએ વિલાપ આદર્યા. રોતાં રોતાં પોતાની આખી કથની કહી બતાવી.

વિક્રમે વિરોજીની સામે જોયું. વીરોજી અદબ વાળીને નીચે માથે ઉભા રહ્યા. એણે કહ્યું,

"મહારાજ ! હું ઘોર અપરાધી છું. મને સજા કરો."

વિક્રમ રાજાએ બેય જણાંને પોતાનાં બેટા બેટી કરીને પરણાવ્યાં. અલાયદો મહેલ કાઢી દીધો.

(૪)

અધરાત છે. પોષ મહિનાનો પવન સૂસવાટા મારે છે. વિક્રમ રાજા અને રાણી સૂતાં સૂતાં ટોકા કરે છે. એ વખતે રાણીએ મેણું દીધું,

"રાજા, માથું દેવા આવનારા બધા આવાજ હશે કે?"

" કેમ રાણીજી ? "

"આજ અટાણે તમારૂં માથું લેવા માતાનો સાદ પડ તો કયાં તમારો વીરોજી આડો ફરવા આવવાનો હતો ? નવી અસ્ત્રીની સોડય શે તજાય ? "

"બોલો મા, બોલો મા રાણી ! વીરાજીને માટે એવાં વેણ ન છાજે. બારીએ જઇને જરા સાદ તો પાડો ! "

રાણીજીએ બારીએ જઇને સાદ દીધો "વીરાજીભાઇ!"

"હાજર છું માતાજી !" ખોંખારો ખાઇને વીરાજીએ અંધારામાંથી જવાબ દીધો.

"ક્યારથી ચોકી કરો છો ?"

"માતાજી ઉજેણીમાં આવ્યાં ત્યારથી."

"ઘેરે નથી ગયા ?"

"કેમ જાઉં ?"

"કાં ?"

"રાજાને ઓચીંતા તેડાં આવે તો શું કરૂં ?"

પલંગમાંથી ઉછળીને વિક્રમ પણ બહાર આવ્યા. "વાહ વીરાજી ! રંગ છે રજપૂતની જનેતાને ! વીરાજી, ઘેર જાઓ."

"ના બાપુ મારે માથું પછાડીને મરવું પડે. મુંગીપરનું બેસણું લાજે."

"જા ભાઈ! વિક્રમના સોગંદ ! જોગમાયાની દુહાઈ! એક રાત ઘેર રહી આવ."

વીરોજી ઘેરે ગયો. પરણ્યા તે દિવસથી રજપૂતાણી રોજ રોજ રાતે વાટ જુવે છે. સવારો સવાર જગદમ્બાના જાપ જપે છે. આંખની પાંપણ પણ બીડતી નથી. આજે તો રજપૂત ઘેરે આવ્યો. રજપૂતાણીએ

મોથ વાણી, એલચી વાણી
ખળખળતે પાણીએ ન્હાઇ,
ઘટ સમાણો આરીસો માંડી,
વાળે વાળે મોતી ઠાંસી,
સણુગાર સજ્યા.

હાલે તો કંકુકેસરનાં પગલાં પડે,
બોલે ત્યાં બત્રીસ પાંખડીના ફુલ ઝરે,
પ્રેમનાં બાંધ્યા ભમરા ગુંજારવ કરે.
એવી હામ કામ લોચના:

ત્રાઠી મૃગલીના જેવાં નેણ,
ભુખી સિંહણુના જેવો કડ્યનો લાંક.

જાણે ઉગતો આંબો,
રાણ્યનો કોળાંબો,
બારવટીઆની બરછી,
હોળીની ઝાળ,
પુનમનો ચંદ્રમા,
જૂની વાડ્યનો ભડકો,
અને ભાદરવાનો તડકો.

સંકેલી નખમાં સમાય,
ઉડાડી આભમાં જાય,
ઉગમણા વા વાય તો આથમણી નમે
આથમણા વાય તો ઉગમણી નમે
ચારે દિશાના વાય તો ભાંગીને ભુકો થાય.

એવાં રૂપ લઈને,
થાળ પિરસી,
સુંદરી ત્રણુસેંને સાઠ પગથીયાં ચડી,
ત્યાં તો
આવો, આવો, આવો,
એવા ત્રણ આવકારા મળ્યા.
માન સરોવરનો હંસલો

એમ સ્વામીએ ત્રણ નવાલા લીધા
એમ રંગના ચાર પહોર વીત્યા.

રજપૂતાણીને આશા રહી. નવ મહિને દેવના ચક્ર જેવો દીકરો અવતર્યો. અજવાળીઆના ચંદ્રની જેમ સોળ કળા પૂરાવા માંડી. દીકરો દિ'એ ન વધે એટલો રાતે વધે, ને રાતે ન વધે એટલો દિ'એ વધે.

બે મહિનાનું બાળક થયું ત્યાં તો વીસ ભુજાળી આવી પહોંચી.

"એ બાપ વીરાજી તૈયાર છો?"

"તૈયાર છું, માતાજી."

"પણ બાપ! વિક્રમના રક્ષણહારને મારતાં જીવ નથી ઉપડતો."

કોચવાઇને વીરોજી બોલ્યો, "માતાજી, તમે તો છોકરાંની રમત કરતાં લાગો છો."

"વીરાજી! તારો છોકરો ય બત્રીશલક્ષણો છે. આપીશ?"

"માડી, પૂછો જઇને નવ માસ ઉદરમાં વેઠનારીને. અમારો અધિકાર નથી."

માતાજીએ અધરાતે વીરાજીના ઘરનાં કમાડ ખખડાવ્યા. રજપૂતાણી શ્રીફળ લઇને દોડી. માતા પૂછે છે,

"દીકરી! ચૂડલો વા'લો છે કે દીકરો?"

"મા, વિક્રમને જોઇયે તો એકેય નહિ."

"તારો ચાંદલો ન ભૂસું તો દીકરો ચડાવીશ?"

" માડી, કરાર કરવાના હોય ફાવે તે ઉપાડી લેજો. મારે ક્યાં બે ભવ જીવવું છે ? "

"કાલ બેય જણાં દીકરો લઈને દેવળે આવજો."

બીજી રાતે, બરાબર બે પ્હોર જાવા દઈને પછી સ્ત્રી પુરૂષ દીકરાને તેડી હાલી નીકળ્યાં. સફરા નદીમાં માતાએ દીકરાને માથાબોળ ઝબોળ્યો.

"હાં ! હાં ! હાં ! અસ્ત્રી ! આ શું ? જીવતો જીવ ઠરીને હીમ થઈ જાય એવી ટાઢમાં આ કેશુડાના ફુલને પાણીમાં બોળ્યું ? "

"સ્વામીનાથ ! બાળકનો દેહ ગંદો હોય તો પાતક લાગે. "

મંદિરમાં માતાની ભેંકાર મૂર્તિ ઉભી હતી. ઝમાળ જ્યોતો બળી રહી છે. વીરાજીએ તરવાર ખેંચી. રજપૂતાણીએ બાળકને ઝાલી રાખ્યું. દેવળના ઝોકાર દીવા જોઈને અને બાપના હાથમાં ઝળહળતી તરવાર ભાળીને કુંવર ખીલખીલાટ હસવા મંડયો. રમત રમવા માટે હાથ પગ ઉછાળવા લાગ્યો.

વીરાજીએ તરવાર ઠણુકાવી. બાળકનું મરકતું ડોકું માતાના ચરણોમાં જઈ પડયું. ધડ જનેતાના હાથમાં રહી ગયું.

જનેતાથી આ દેખાવ ન જોવાયો. બાળક જાણે કે ધાવવા માટે બોલાવે છે. એણે ચીસ પાડી,

" ઠાકોર ! મને-મને-મને ય મારો. રાજાનાં આવખાં વધશે. "

"આ લે ત્યારે !" એમ કહીને વીરાજીએ તલવાર ઝીંકી. સ્ત્રીનું ડોકું રડી પડયું.

રજપૂતાણી ! ધીરી ! હું યે આવું છું હો! માતાજી ! રાજાને લાંબુ આવખું દેજો. અમારા રામરામ કહેજો."

એમ કહીને પોતે પોતાની ડોકે તલવાર ઘસી. માથું જઇ પડયું સ્ત્રીબાળકનાં માથાંની સાથે.

"હે માણુસ ભરખનારી ! હે ડાકણુ ! ધિઃકાર ! છે તને." એવી ત્રાડ દેતો વિક્રમ રાજા વાંસેથી અંધાર પછેડો ઓઢીને હાજર થયો.

"આ લે, આ લે આ ચોથો ભોગ !" એમ કહીને જમૈયો પોતાની છાતી ઉપર ઉગામ્યો. ત્યાં તો

મા ! મા ! કરતો કોઇએ હાથ ઝાલ્યો.

"મૂકી દે ! મૂકી દે રાક્ષસણી ! એલી, મારાં ત્રણુ માણુસ મરાવીને હવે હાથ ઝાલવા આવી છો ? સવાર પડયે દુનિયાને હું મોઢું શું બતાવીશ ?"

સોળ વરસની સુંદરી બનીને દેવી પ્રગટ થયાં. પોતાની ચુંદડીનો છેડો ઓઢાડીને ત્રણે મરેલાંને માથે હાથ ફેરવ્યો. ચાર પહોરની નીંદરમાંથી આળસ મરડીને જેમ બેઠાં થાય તેમ ત્રણે માનવી જાગી ઉઠયાં.

"બાપ વિક્રમ ! માગ માગ !

"હું શું માગું માડી ? માગે તો આ વીરોજી, જેણે ત્રણ ત્રણ ભોગ ચડાવ્યા."

"વીરાજી ! બાપ ! માગી લે."

વીરોજી બોલ્યા "દેવી ! હું શું માગું ? મારે શી ખોટ છે ? મારે માથે વિક્રમનું છત્તર છે. તું જેવી વીશ ભુજાળી બેઠી છો. પણ જો આપતી હોતો એટલું જ આપજે, કે જેમ મરતાં સુધી હું મારા ધણીનું રક્ષણ કરવા એની મોઢા આગળ ડગલાં માંડું છું. તેમ મર્યા પછી પણ એના નામની મોઢા આગળ મારૂં નામ પણ ચાકર બનીને ચાલ્યા કરે."

"તથાસ્તુ, દીકરા !"

ત્યારથી આજ દિવસ સુધી દુનિયા જ્યારે જ્યારે વિક્રમનું નામ લે છે, ત્યારે ત્યારે

વીર વિક્રમ

કહે છે. આગળ વીર (વીરોજી) ને પાછળ વિક્રમ !

ફુલ સોદાગર ને ફુલવંતી

દરિયાને કાંઠે મહા ગેંદલ શહેર છે. દેશ પરદેશના વ્હાણવટી આવીને એના બારામાં મોટા વ્હાણ નાંગરે.

શહેરમાં એક સોદાગર વસે. સોદાગર બાર બાર નૌકાઓ લઇને સાત સાત સમુદ્રની સફરો ખેડે છે. કાશ્મીરની કસ્તુરી લાવે, અરબસ્તાનનાં ઉંટ ઘોડાં લઇ આવે, કાબૂલનો મેવો ઉતારે, સિંહલદ્વીપના હાથીદાંત, જાવાની મિસરી અને સુમાત્રાના તેજાના ભરી ભરીને પોતાના ગામને કાંઠે ઠલવે. લક્ષ્મીદેવીના ચારે હાથ એને માથે. એને ઘેર સંજવારીમાં સાચા મોતી વળાય.

ઈશ્વરને ગમ્યું તે એક દિવસ સોદાગર મરી ગયો. ઘેર પચીસ વરસનો પરણેલો દીકરો. રૂપે રંગે રાજાના કુંવર સરખો, પણ મોજશોખમાં પડી ગયેલો. કામકાજ સૂઝે નહિ. બાગ બગીચામાં બેસીને સવારથી સાંજ સુધી બંસી બજાવે.

જોત જોતામાં તો લક્ષ્મીદેવીનાં કંકુ વરણાં પગલાં સોદાગરના ઘરમાંથી ભૂંસાવા લાગ્યાં. બાર બાર દેવતાઇ વહાણોએ માલીક વગરના મુંઝાઇને સમુદ્રનાં પાણીમાં મોઢાં સંતાડ્યાં.

દીકરાને બાગ બગીચામાં ગોતતી, ફુલ સોદાગરની મા આથડે છે. આંસુડે પાલવ ભીંજવતી ભીંજવતી અને પુતરને માથે હાથ પંપાળતી પંપાળતી ફોસલાવે છે કે "બેટા, તું તો સોદાગરનો દીકરો. તારે તો મહાસાગર ખેડવા શોભે. બાપની લક્ષ્મી લાજે છે, બાપની આબરૂ બોળાય છે."

સડાક્! દઈને ફુલ સોદાગર બેઠો થયો. બાપદાદાના વખતના જીવણ ખારવાનું ઘર પૂછતો પૂછતો ખારવા-વાડચમાં આથડ્યો.

"જીવણ ડોસા! એ જીવણ ડોસા!"

"કેમ ભાઈ ફુલ સોદાગર!" જીવણ ખારવાએ બહાર આવીને અવાજ દીધો.

"બાર વ્હાણ સાબદાં કરો. દરિયો ખેડવા જાવું છે."

"ભાઈ, બાર વ્હાણ તો ભોંઠાં પડીને દરિયામાં ખુચ્યાં છે. દરિયાપીરને ભોગ દેવો પડશે"

દરિયાને કાંઠે, ધુપ દીપ પ્રગટાવ્યા. ચાર જોડ્ય શ્રીફળ વધેર્યાં. પાંચ પાલીનો ખીચડો જાર્યો. ટચલી આંગળી કાપીને લોહીના છાંટા ચડાવ્યા.

"લેજો હે દરિયાપીર મારી આ માનતા. અને મારાં બાર વ્હાણને બ્હાર કાઢજો બાપા!"

હુ ડુ ડુ ડુ ડુ કરતાં દરિયાનાં મોજાં ઉમટ્યાં. અનગળ પાણીમાં મોટો મારગ પડી ગયો. પાતાળમાં બેઠેલાં બાર દેવતાઇ વ્હાણને ઉપાડીને દરિયાપીરે પાણીની સપાટીને માથે રમતાં મેલી દીધાં.

વ્હાણને રંગ રોગાન કરી, તુટેલાં તળીઆં સમારી,

કોરા ધાકોર શઢ ચડાવી, જાવા સુમાત્રાની સફર માટે સાબદાં કરી દીધાં. ખલાસીઓના અવાજ સંભળાણા કે શી........ચો........રા........મ !

"હે મા! હે બ્હેન ! હું જાઉં છું. બાર વરસે પાછો વળીશ. મારી વહુને જાળવજો હો!"

સૌથી છેલ્લો ફુલ સોદાગર વહુ પાસે વિદાય લેવા ગયો. વહુનું નામ છે ફુલવંતી.

ફુલવંતીના અંતરમાં આંસુડાનાં સરોવર ભર્યાં હતાં. તેની પાળ્યો તૂટી પડી. આંસુડે સ્વામીનાથના પગ પખળ્યા. વાંભ વાંભ લાંબી વેણી વડે ભરથારની ભીની પાનીઓ લુછી. પોતાની પાસે સફેદ શંખલાની માળા હતી તે સ્વામીનાથને ગળે પરોવીને ધ્રુસકે રોતી ફુલવંતી બોલી "હે સ્વામી ! આંસુડે પલાળીને આ શંખલાં ગુંથ્યાં છે. મુસાફરીમાં આ ગરીબ અબળાની આટલી એંધાણી જાળવી રાખજો."

"મારી વ્હાલી ફુલવંતી ! બાર વરસ સુધી મારા રામ રામ સમજવા. માડીનું મેણું ઉતારીને પાછો વળીશ. તું તારાં સતધરમ સાચવતી રહેજે. બારણાં બંધ કરીને ધુપ દીવા બાળજે. જોગમાયાની માળા ફેરવજે. અને આ લે આ ખડગ ! સંકટ પડે ત્યારે કામ લાગશે."

એટલું કહી, શંખલાની માળા લઇ ફુલ સોદાગર ચાલી નીકળ્યો. વ્હાણમાં ચડી બેઠો. શી....ચો....રા....મ ! હેલી....યા માલે........ક ! એવા અવાજ દઇ દઇને ખલાસીઓએ લંગર ઉપાડયાં. માથે વાવટા ફરફડાવતાં ફરફડાવતાં બારે દેવતાઈ વ્હાણ, મોજાંને ચીરતાં ચીરતાં ઉગમણી દિશાએ વ્હેતાં થયાં.

મીટ માંડીને ફુલવંતી જોઇ રહી. આઘે-આઘે બારે વ્હાણના ધજાગરા પણ જ્યારે પાણી આડા ઢંકાઈ ગયા, ત્યારે ફુલવંતી ઉંડો એક નિસાસો નાખીને પાછી વળી. કાંઠો ખાવા ધાયો.

૨

બારે વ્હાણ દરિયાની છાતીને માથે બતકો જેવાં રમતાં જાય છે. પવનના પુત્ર હનુમાનજતિની મ્હેર થઇ છે. એટલે ઉગમણી દિશાના વાયરા શઢમાં સમાતા નથી. એમ આજ કાલ કરતાં તો છ મહિના વીતી ગયા.

છઠ્ઠા મહિનાની છેલ્લી સાંજ પડી ત્યાં એક ટાપુ પાસે પહોંચ્યા. ઝ ળ ળ ળ ળ ! પુનમનો ચંદ્રમાં ઉગી રહ્યો છે. ટાપુમાંથી સુગંધી પવનની લ્હેરો વાય છે. પંખીના કિળેળાટ થાય છે.

વ્હાણ નાંગરો !" ફુલ સોદાગરે હાકલ કરી.

ધબોધબ મીંદડીઓ નખાણી. શઢ સંકેલાણા. અને બારે વ્હાણ બેટને કાંઠે ઝાડવાં સાથે ભીડાણાં.

અધરાત વીતી. ખારવા ખલાસી ઉંઘમાં પડ્યા છે. એકલો ફુલ સોદાગર પોતાની ફુલવંતીને સંભારતો સંભારતો પુનમને અજવાળે જાગે છે. ત્યાં તો વડલાને માથે વાતો સંભળાણી:—

"અરે હે હંસી રાણી !"

"શું કહો છો હંસલા રાજા ?"

"આ સોદાગર આપણો મ્હેમાન છે."

"હા !"

"આજ બરાબર વૈશાખની પૂનમ : અમૃત ચોઘડીયું: સોદાગર એને ઘેર હોય તો એની અસ્રીને પેટે રાજ-તેજનાં ઓધાન રહે."

"હે સ્વામીનાથ ! એ તે શી રીતે બને ? આંહીથી છ મહિનાનો પંથ !"

"હે અસ્રી ! વાત આકરી નથી. સોદાગર સમદરમાં સ્નાન કરી મારી પીઠ ઉપર અસવાર થઇ જાય તો એક પહોરમાં એને ઘરે પહોંચાડું. અને એક પહોરમાં પાછો આણું."

સાંભળીને ફુલ સોદાગર થડક થઈ ગયો. નક્કી આ કોઈ દૈવી વાણી ! જોઉં તો ખરો. પંખી સાચું ભાખે છે કે ખોટું ?"

દરિયામાં સ્નાન કરીને ફુલ સોદાગરે સાદ દીધો.

"હે દેવતાઇ પંખી ! સરસ્વતીના સાચા વાહન હો તો બોલ્યું પાળજે !"

ફડ ફડ પાંખો ફફડાવીને હંસલો નીચે આવ્યો. સોદાગર અસવાર થયો. જાણે વિમાન ઉડયું. પહોર વીત્યે એના ઘરના આંગણામાં ઉતારી મેલ્યો,

"ફુલ સોદાગર ! વ્હેલો વળજે હો ! ઉંઘ ન આવી જાય."

ઓરડાની સાંકળ ખખડાવીને સોદાગરે સાદ દીધો, "ઉઘાડો."

"કોણ બોલાવે છે ! આજ અધરાતે કોનો વિધાતા વાંકો થયો છે ! હું પતિવ્રતા અસ્રી : મારા સ્વામી બાર વરસને દેશાટણે : ઘીના દીવા બાળીને હું જાપ જપતી

જાણું છું. ભરથારે બારણાં ઉઘાડવાની ના પાડી છે. મારા હાથમાં ખડગ છે. ચેતજો! દેવ હો કે દાનવ હો! આબરૂ સોતા પાછા વળી જાજો."

"ઉઘાડો સતી હું દેવ નહિ, હું દાનવ નહિ, હું તમારો પતિ. મને હંસલો લાવ્યો છે. વૈશાખી પૂનમનાં તમારે નસીબે રાજતેજનાં ઓધાન લખ્યાં છે. ઝટ ઉઘાડો."

"નિશાની શી?"

"શંખલાની માળા!"

કમાડ ઉઘડયાં. છ મહિનાથી વીખરાયેલી વેણી સતીએ સમારી. સેંથે હીંગળો પૂર્યો. આંખે કાજળ આંજ્યાં.

એક પહોર વીત્યો. હંસલે સાદ દીધો "ફુલ સોદાગર, ચંદ્રમાની કળા સંકેલાય છે. ચાલો! ચાલો!"

ફુલ સોદાગર ઉઠયો. ફુલવંતી બોલી કે "હે સ્વામી! માને અને બ્હેનને મોઢું દેખાડતા જાજો હો! નીકર મારૂં મોત બગડશે."

સાંભળ્યું—ન સાંભળ્યું, સોદાગર તો હંસને માથે અસવાર થયો. ઘરરરર! હંસલે ટાપુના મારગ સાંધ્યા. જાતાં જાતાં મારગે હંસલે કહ્યું "હે ફુલ સોદાગર, તને એક વાત કહેતાં વિસરી ગયો છું. રાજતેજની જનેતાને માથે વસમાં વીતકો વીતશે હો! તું તો બાર વરસે પાછો વળીશ. અને આ શંખલાની માળા તું કયાંઇક હારી બેસીશ. એ માળામાં તારી ફુલવંતીનો ઉગારો છે. માટે મને દેતો જા!"

"અહાહા! દેવપંખી! તારા ગણના તો માથે ડુંગરા ચડયા, માથું વાઢી દઉં, પણ મારી અસ્રીની એકની એક એંધાણી કેમ આપું?"

હંસલો કાંઇ બોલ્યો નહિ. તરવાર જેવી એની પાંખોએ સામી દિશાના સુસવાટાને વાઢતાં વાઢતાં મહેમાનને બેટના વડલા નીચે પહોંચાડી દીધો.

લંગર ઉપાડી, શઢ ચડાવી, 'શી....યો....રા....મ'ના નાદ ગજાવી, ખલાસીઓએ વ્હાણ હંકારી મૂકયાં.

૩

સવારનાં પંખી બોલ્યાં ને ફુલ સોદાગરને ઘેરે ફુલ સોદાગરની ખુંધાળી બ્હેન જાગી. જુવે તો વાસીદું વાળેલું નહિ, વાંસણ માંજેલા નહિ, અને પાણીના ગોળા ઠાલા ઠણુકે છે.

"વા....હ ! મોટી બાદશાજાદી હજુ યે જાગી નથી કે ?"

એમ કહીને ખુંધાળી નણંદ ભોજાઇના ઓરડાની તરડમાંથી જુવે છે. ઓરડામાં એણે શું જોયું ?

હાય હાય ! ઝુમ્મરમાં દીવા બળે છે. પલંગમાં ભોજાઇ પોઢેલી છે. એના વેશ કેશ ચોળાણા છે. એની આંખનાં કાજળ રેળાણાં છે.

"અ ર ર ર ! પાપણી ! પતિવ્રતાના ઢોંગ કરનારી ! નભાઇ કુળબોળામણ ! મારો ભાઇ વિદેશે, ને તું વૈભવ કરછ?"

"માડી, એ અભાગણી, ઉઠ, આવીને તારી વહુના આચાર તો જો ! અરે આડોસણ પાડોસણ બ્હેન્યું, આવો આબરૂદારની દીકરીના દેદાર તો દેખો !"

આડોસણ પાડોસણ એકઠી મળી, હોઠે આંગળી મેલી નાકનાં નાખોરાં ફુલાવી, નિન્દા કરવા મંડી.

"માડી રે! સાત પેઢી લજાવી! સહુનાં મોત કરાવ્યાં! અમને–પાડોસીને કલંક ચડાવ્યાં!"

નણંદબાએ સાવરણી લીધી. ધડ! ધડ! ધડ! સૂતેલી ભોજાઈને ઝાપટવા મંડી. પછી લીધું ખાસડું.

સ્વામીનાથનાં સોણાંમાંથી સતી જાગી જુવે ત્યાં સાવરણીની તડાપીટ: સાત સાત ખાસડાંના માર: પાડોસણોના ઘેરેઘેરા: કાળો કળેળાટ બોલે છે. કાગડીઓ જાણે મેનાને પીંખે છે!

"નણદીબા! નણદીબા! મારો કાંઈ વાંક? કાંઈ ગનો?"

મેલ્યા દાદા ને મેલી માવડી
  મેલ્યા સૈર કેરા સાથ જો,
નણદી તમારા વીરને કારણે
  મેલ્યાં ભાઈ ને ભોજાઈ જો.

મેલી પીયર કેરી પાલખી
  માન્યાં સરગ સાસરવાસ જો,
સાસુને માન્યાં સગી માવડી,
  તમને માન્યાં મોટી બ્હેન જો.

આજ રે અમી તમારાં ઓસર્યાં
  એવાં કીયાં ભવનાં પાપ જો.

ઓલ્યે જન્મારે માને ધાવતાં,
  મેં શું કરડ્યાં એનાં થાન જો!

પણ એના વિલાપ કોણ સાંભળે?

નણંદે ભોજાઈનાં ચીર ચીરી નાખ્યાં, શણપાટનું ઓઢણું ઓઢાડયું, ચોટલો ઝાલીને બારણે કાઢી, કહ્યું "જા રાંડ કુલટા! જંગલમાં જઈને ઝુમ્મર બાળજે, વેણી ઓળજે ને કાજળ આંજજે!"

ફુલવંતી સમજી ગઇ. હાય ! સ્વામીનાથ માને અને બ્હેનને મળવું ભૂલ્યા. કોની સાક્ષી આપું ? શી રીતે પારખું કરાવું ?

બોલી નહિ. ચાલી નહિ. નણંદના ધક્કા ખાતી ખાતી, ધુળમાં રોળાતી રોળાતી, રોતી રોતી, રણ-વગડાને રસ્તે ચાલી.

૪

પદમનાં ફુલ જેવી પાનીઓ રસ્તે ચીરાય છે. ચંપાની કળી જેવી આંગળીઓમાં કાંટા પરોવાય છે. વાસુકી નાગ જેવો ચોટલો ઝાળાં ઝાંખરાંમાં અટવાય છે. રેશમ શી' સુંવાળી કાયા ઝરડ ! ઝરડ ! ઉઝરડાય છે. આંસુડે ડુબેલી આંખોને રસ્તો સૂઝતો નથી. તો યે ફુલવંતી ચાલી જાય છે—ચાલી જ જાય છે.

આંસુડે માટી ભીંજાઇને ગારો થઇ ગઈ. માથાં પછાડી પછાડીને શિલાઓ તોડી નાખી. સાત સાત મહિના એમ વીત્યા. ત્યારે ઝાડવામાંથી પંખીડાં બોલ્યાં કે "સોદાગરની અસ્ત્રી ! આ શું કરી રહી છો ! વિચાર વિચાર, તારા ઉદરમાં રાજતેજનાં ઓધાન રહ્યાં છે."

"હા ! સાચું ! સાચું !"

ફુલવંતી ઉઠી, કાયાને સંભાળવા માંડી. ઝાડવાની છાલનાં લુગડાં પહેર્યાં. મોવાળા મોકળા મેલીને જોગણ બની. પંખીડાં ચાંચમાં ઉપાડીને ફળ ફુલ આણી આપે, તે આરોગીને સતી પેટ ભરે છે. હાથમાં વાંસડાંની ડાંગ લઇને ફરે છે.

રાત પડી ને એકાએક વગડામાં અજવાળું થયું. કોઈનાં પગલાં સંભળાણાં.

"કોણ છે ?" સિંહણ જેવી જોગણ ડણુકી.

"માનવ હો કે દેવ દાનવ હો ! ખબરદાર, ડગલું દીધું તો લોહી ચૂસી જઈશ."

ઝાડવાંની ઘટામાં એક માનવી છે. એક હાથમાં મશાલ : બીજા હાથમાં કુવાડો : અને કઠીઆરો મધ પાડવા જાય છે.

"માતા ! જોગમાયા ! હું તો ગરીબ કઠીઆરો છું."

એમ કહીને થર થર કાંપતા કઠીઆરાએ હાથ જોડ્યા.

"જે સતવાળી ! જે ચોસઠ જોગણી માયલી ! આજ મારો અવતાર ફળ્યો. બોલ માતા, કહે તો પ્રાણ કાઢી આપું."

"ભાઇ, વીરા, હું દુઃખીયારી અસ્રી છું. તારી આગળ એક ભિક્ષા માગું છું."

'માવડી, માનવીને વેશે તું ભિક્ષા લેવા આવી દેખાછ. માગ, તું કહે તે કરૂં."

"વીરા, એક મઢુલી બનાવી દઇશ ?"

જોતજોતામાં તો કઠીઆરે ડાળ્ય પાંદડાની ઝુંપડી ઉભી કરી. ફરીવાર આવીને કઠીઆરે હાથ જોડયા.

'ભાઈ, પેટ શી રીતે ભરછ ?'

"માડી આ લાકડાંના ભારા વેચીને.

ઉંચે નજર કરે ત્યાં જોગણ થંભી ગઇ. આહા ! આ તો ચંદણનું ઝાડ.

એક ડાળી ભાંગીને જોગણે કહ્યું, "લે ભાઇ, આ ચંદણ. કોઇ સાચા સોદાગરને જઇ વેચજે. લેનારની સાથે ભાવ તાલ ઠેરાવીશ મા. જે આપે તે લઇને મારી પાસે આવજે."

હાથમાં કુહાડો અને માથે ચંદણનું કાષ્ટ. કઠીઆરો છૂટયો. સોદાગરને ગોતતો ચાલ્યો. ગામે ગામ પાટકે, પણ ચંદણનો મૂલવનારો સોદાગર કયાંથી ભેટે ?

૫

સવાર થયું. બપોર ચડ્યા. આજ કઠીઆરો ઘેરે કાં ન આવે ? રોટલા ઠરી ગયા. ખરા બપોરનાં ગધેડાં ભૂંકવા માંડ્યાં. કઠીઆરણે ભાત શીકે ચડાવ્યું. નીકળી ગોતવા. "પીટ્યા કઠીઆરા! એ રોયા કઠીઆરા!" એવા સાદ પાડે, પણ હોંકારો કોણ આપે ?

એકાએક ઝાડને છાંયડે ઝુંપડી, અને ઝુંપડાને બારણે કોઇ જોગણ જોઈ. છાલનાં લુગડાં: આંખો આંજે એવાં રૂપ : પૂરા મહિના જાતા હોય એવું ઓદર : જાણે ઇંડાં મેલવા તૈયારી કરતી ઢેલડી ! વગડામાં જ્યોત છવાઇ ગઇ છે.

ઉભી ઉભી, મારગને માથે મીંટ માંડતી ફુલવંતી બોલે છે કે "કઠીઆરા, રે ભાઈ કઠીઆરા ! હવે પાછો વળ. ચંદણ વેચીને પાછો વળ. મારે વેળા થાય છે."

'આ....હા !' કઠીઆરણ સમજી ગઇ. "પીટયે જંગલમાં નવી બાયડી પરણીને નવાં ખોરડાં બાંધ્યાં."

કઠીઆરણને ભાળતાં જ ફુલવંતી ઝુંપડીમાં પેસી ગઈ. માંહેથી બારણું વાસ્યું. કાયા થર ! થર ! થાય છે

'ઉઘાડ્ય ! ઉઘાડ્ય ! બ્હેન ! કઠીઆરો આવ્યો !'

ઉઘાડે ત્યાં તો ડાકણ જેવું રૂપ દેખીને કુલવંતી ઢળી પડી. એને સૂવાવડની વેણ્ય આવવા મંડી.

"નભાઈ શોક્ય ! દીકરી આવે તો દૂધ પીતી કરૂં ને દીકરો આવે તો ઉઝેરી મોટો કરૂં. ઉભી રે'જે."

ઝાડ ઉપરથી લક્કડખોદ બોલ્યો "કઠીઆરણ, નગરીમાં જાને સૂયાણીને લઇ આવને !"

કઠીઆરણ ઉપડી. નગરીના રાજાની રાણીને પૂરા મહિના જાય. નોબત નગારાં વાગે, જોશીડા જોષ જોવે, અને ભુવા દાણા જોવે, પણ બાળક અવતરતું નથી. બરાબર દરબારગઢની ડેલીએ ગાંગલી ઘાંચણ સામી મળી.

અઢીક હાથનું કાઠું: પાકલ જાંબુડા સરખો વાનઃ મીંઝરી આંખો : ઓડ્યથી ઉંચાં બાબરકાં : ચાર ચાર તસુ પગની નળીઓ : ચોથીઆ વા પગ : પીંજારાના ઘરનો જાણે ગોલીટોઃ ખંભે સાડલોઃ મંતર તંતર જાણેઃ આભા મંડળનાં ચાંદરડાં હેઠાં રમાડેઃ એવી ગાંગલી ઘાંચણ.

"ગાંગલી માશી ! એ ગાંગલી માશી ! એક વાત કહું."

માશીએ કઠીઆરણની વાત સાંભળી. બેય વગડામાં પહોંચ્યા.

ઝુંપડી આગળ જાય ત્યાં તો પંખી ! પંખી ! પંખી ! પંખેરૂં ક્યાંય માય નહિ. પોપટ મેના ને પારેવાં, મોર સુડા ને બપૈયા, જાણે ધોળ મંગળ ગાય છે. હરણીયાં મ્હોંમાંથી તરણાં છોડીને થોકે થોકે ઝુંપડીયે ઉભાં છે.

બરાબર અધરાત છે. ઝુંપડીમાંથી ઝળાળળ અજવાળાં છૂટે છે. પશુ પંખી જોવા મળ્યાં છે.

એય ડાઝણો અંદર જઇને જુવે ત્યાં માતાના થાનેલા ચસકાવતો, દેવના ચક્કર જેવો બેટડો રમે છે. લલાટમાં રાજતેજ ઝગારા કરે છે.

અ........ચ્છીં ! છોકરાએ છીંક ખાધી. ત્યાં તો નાકમાંથી સાચા મોતી ઝર્યાં. બગાસું ખાધું, ત્યાં હીરા ઝર્યા.

“ આ હા હા હા ! ચાંપલી માસી, કામ પાકયું. છોકરાને ચોરી જાયીં.” પણ માની છાતીએથી ઝૂંટતાં જીવ કેમ કરીને હાલે ? રસ્તે થઇને ચૌદ ચોર નીકળ્યા. ચોરોએ સાંકળ ખખડાવી.

‘ કોણ તમે ?’

“ માશી, ઈ તો અમે !”

“ ઓહો, ભાણેજડાઓ ! અંદર આવો. ”

અંદર જઇને ચોર જુવે ત્યાં તો મૂર્છામાં પડેલી ગરીબડી માતા અને પડખામાં પોઢેલો કુંવર. એની આંખડીમાં કાંઇ સ્વપ્નાં હસે છે ! કાંઇ કિરણો રમે છે !

“ ભાણીઆઓ ! આ છોકરાને ઉપાડી લ્યો !”

“ અરરર માશી ! માને થાનેલીથી છોકરૂં વછોડાય ? તો તો ધરતી માતા અમારાં પાપનો ભાર શે’ ખમશે ?”

ચોરનો જીવ નથી ચાલતો. એક બીજાને ધકેલતા આઘા ભાગે છે. એ જોઇને ગાંગલી માશી દોડી.

“ ઉભા રો’ મારા પીટ્યાઓ ! તમને મેલડી ભરખે ? ઉપાડો છો ? કે ચૌદેયને કાગડા કરી મૂકું ?”

ચોર બિચારા શું કરે ? ગાંગલી માશી ડાકણ હતી. આંખે પાટા બાંધીને ચોરોએ માની ગોદમાંથી ઉંઘતા

છોકરાને ઉપાડ્યો. ચૌદ ચોર, ગાંગલી માશી અને કઠીઆરણુ ભાગ્યાં.

વગડામાં પ્રગટેલો દીવો ઓલવાઇ ગયો. પશુ પંખી પોકાર પાડવા મંડ્યાં. ઝાડ માથેથી પાંદડાં ઝરી પડ્યાં.

૬

સુવાવડી ફુલવંતીને શુદ્ધબુદ્ધ આવી. પેટમાં આગના ભડકા બળે છે. ઉઠીને મા પોતાના પડખામાં જુવે તો, હાય હાય, દીકરો કયાં ?

દીકરા વિના માતા આંધળી બની, સાધ ભૂલી, બ્હાવરી થઇને ભાગી. ઝાડવે ઝાડવે ગોતતી ભાગી. વગડો જગાવી મેલ્યો. પશુ પંખી સમજ્યાં કે અગ્નિની જીવતી ઝાળ દોડી જાય છે. વિલાપ કરતી જાય છે કે

કીયે જનમારે મોરી માવડી
મેં તો કીધાં અવડાં પાપ જો,
ધાવંતાં વાળ્યાં નાનાં વાછરૂ
લાગ્યા ગાયુંના નિશ્વાસ જો.

માતાને થાનેલેથી કયે ભવે
કેનાં છોટાવ્યાં મેં બાળ જો,
કાચાં રે ફળ હશે તોડીયાં
રોતાં મેલ્યાં ઝીણાં ઝાડ જો.

કાં તો બની રે કાળી નાગણી,
ખાધાં પંખીડાંનાં બાળ જો,
આજ એ પાતક મુજને લાગીયાં,
મારૂં ચોરાણું રતન જો !

ચોધાર રોતી ફુલવંતી છુટી. દોડી, દોડી, દોડી; પહાડ, ખીણ, કોતર જોતી ગઇ. દરિયાને કાંઠે જાતી થંભી. ઉંચે આભ, નીચે પાણી, ચોગમ પવન ! બીજું

કોઇ ન મળે. દોડીને પાણીમાં ધુબકો માર્યો. ઘડીવારમાં તો એને માથે મોજાં ફરી વળ્યાં.

બરાબર એજ ટાણે આઘે આઘે દરિયાની અંદર, ફુલ સોદાગરના બાર વ્હાણ હાલ્યાં જાતાં હતાં, તેમાં ફુલ સોદાગરને ગળે પહેરેલી માળા સરકી, એકસો ને આઠ શંખલાં દરિયાનાં નીરમાં ડુબી ગયાં!

૭

રાતનો છેલ્લો પહોર છે. ચોકીદાર ઉંઘે છે. ચૌદ ચોરને રવાના કરીને ગાંગલી અને કઠીઆરણ રાજમહેલમાં પેઠાં. રાણીવાસમાં રાણીને મુવેલો દીકરો અવતર્યો છે. રાણી યે મરી ગયેલી છે. કોઇને ખબર નથી.

કાખલી કૂટતી કૂદતી ગાંગલી બોલી "કઠીઆરણ, એલી કઠીઆરણ, ઝટ કર! તું રાણી, ને આ છોકરો રાજકુંવર! ભારે લાગ આવ્યો છે."

બેય જણીઓએ રાણીને અને મરેલા રાજકુંવરને બાંધી નદીમાં ફગાવી દીધા. રાણીના પોશાક પહેરીને કઠીઆરણ સુતી. પડખામાં કુંવરને પોઢાડયો.

ગાંગલી બોલી ઉઠી "વધામણી! રાજા વધામણી! રાણીજીએ કુંવર જણ્યો."

વાહ કુંવર! વાહ રૂપ! વાહ રાજતેજ! રાજમાં ઢોલ નગારાં ધ્રુસકવા મંડ્યાં.

"પણ અરે બાઇ! રાણીજીનું મોઢું કેમ બદલી ગયું?"

ગાંગલી બોલી "એ તો સૂવાવડને લીધે. રાણીજીનાં રૂપ તો કુંવરની કાયામાં ઉતરી ગયાં."

"સાચી વાત! સાચી વાત!"

માણસોએ તો માની લીધું. કહીઆરણુ રાણી થઈ બેઠી. કુંવરનું નામ પાડયું રાજતેજ. રાજતેજ મોટો થાય છે. છીંક ખાય ત્યાં તો મોતી ખરે છે. ભણી ગણી બાજંદો થાય છે. રાજકચેરીમાં આવે જાય છે.

૮

દરિયામાં જે દિ' ફુલ સોદાગરના ગળામાંથી શંખલાની માળા પડી ગઇ, તે દિ'થી સોદાગર એની ફુલવંતીને વિસર્યો છે. પગ ઉપર પગ ચડાવી, વ્હાણની અગાસીએ બેઠો બેઠો દેશ દેશાવર રોજગાર કરે છે. એને ઘરબાર સાંભરતાં નથી.

શંખલાની માળા ડુબવા માંડી. એકસો આઠ શંખલાને ફુલવંતીનાં આંસુડામાં ભીંજાયાં ઘણાં વરસ વીતેલાં. આજ વળી ખારાં નીર ખાધાં. એટલે માળાનો ભાર વધ્યો. ડુબતી ડુબતી, ડુબતી, માળા તળીએ પહોંચી.

તળીએ નીલમની એક રૂપાળી શિલા. અને શિલા ઉપર બેઠી બેઠી હંસણી એનાં ચાર ઇંડા સેવે. શંખ દેખીને હંસલી ચણવા જાય ત્યાં તો આખી માળા દેખી. ઈંડાંના વચ્ચે એણે તો માળાને ગોઠવી દીધી.

બાર બાર વરસે હંસલીનાં ઈંડાં ઉઘડયાં. અંદરથી ચાર બચ્ચાં નીકળ્યાં. સમુદ્રની સપાટી માથે લાંબા લાંબા ડોક કાઢીને હોંશે હોંશે હંસીએ સાદ દીધો "હંસારાજા! ઓ હંસારાજા!"

આભમાંથી ઉતરીને હંસે હંસીની ચાંચમાં ચાંચ પરોવી. બેય પંખી તળીએ ઉતર્યાં. ત્યાં તો બચ્ચાંને બચ્ચી કરતા

કરતા હંસલે શંખલાની માળા દેખી. આહા ! હંસીરાણી ! આતો ફુલ સોદાગરની માળા ! હાય હાય ! સોદાગરે માળા ગુમાવી હશે, સતીને ય વિસારી હશે.”

માળા લઇને હંસ હંસી બચ્ચાં સોતાં ઉડ્યાં. રાજા રાજતેજની રાજનગરીને સીમાડે. નદીને કાંઠે વડલો હતો, તેને માથે માળો બાંધ્યો.

એક દિવસ હંસ સમુદ્રમાં ગયો છે. હંસી ચારો લેવા ગઇ છે. એવે વાંસેથી બચ્ચાં વઢ્યાં. માળાનાં તરણાં વીંખાણાં. અને શંખલાની માળા નીચે સરી પડી.

ધનુષ્યધારી રાજા રાજતેજ ઘોડે ચડીને શિકારે નીકળ્યો છે. ત્યાં વડલાની નીચે એણે માળા દેખી. આહાહાહા ! આ તો શંખની માળા ! કોટે પહેરીને કુંવર પાછો ગયો. માળા પહેરતાં જ કુંવરની છાતી ટાઢીને હીમ કાં થઇ ગઇ ?

ચંદણની ડાળ માથે મેલીને કઠીઆરો આથડે છે, પણ એવો કોઇ સોદાગર ન મળે કે જે ચંદણનાં મૂલ મૂલવે. ભમતાં. ભમતાં, બાર વરસે એક બંદર ઉપર બાર વહાણ હલવાતાં ભાળ્યાં. સોનેરી લુગડે સોદાગર ભાળ્યો. સોદાગર પૂછે છે કે “શું છે ભાઇ ?”

“જોગમાયાએ વાઢી દીધેલી ચંદણની ડાળ છે. શેઠીઆ, મત્યા હોય તો મૂલવજો.”

સોદાગર નજર કરે ત્યાં ચંદણ ઉપર ‘ફુલ’ ચીતરેલું.

“આ હા હા ! મારી ફુલવંતી કાં સાંભરે ? અચાનક?”

ચંદણને હૈયે ચાંપ્યું ત્યાં તો છાતીમાં ધબકારા બોલ્યા, “રે ભાઇ ! શું આપું ? હીરા ? માણેક ? મોતી ? બોલ્ય, માગીશ તે આપું.”

"ના શેઠ, એનાં મૂલ હું શું જાણું? મારી માતાજીએ કીધેલું છે કે જે આપે તે લઇ લેજે."

"કોણ તારી માતા?"

"જટાવાળી જોગણ! ફુલસોદાગરના જાપ જપે છે. રણવગડે રોઇ રોઇને પશુપંખીને રોવરાવે છે. એને પેટે પૂરા દિ' જાય છે."

સોદાગરને ડીલે પરસેવો વળી ગયો. માથું ભમવા મંડ્યું. એણે પૂછ્યું "ભાઇ કઠીઆરા, એનો ભેટો કરાવીશ?"

"હા હાલો!"

બારે વ્હાણ વ્હેતાં થયાં. કઠીઆરો મારગ દેખાડે છે.

રાજનગરીની નદીના આરાને માથે "ડણણં! ડણણં! ડંકા વાગ્યા, બારે વ્હાણનાં લંગર પડ્યાં. મોખરે સોનેરી લુગડે સોદાગર બેઠો છે.

"હાં કોઇ છે કે?"

"એક કહેતાં એકવીસ, મહારાજ!"

"આપણે પાદર આ ડંકા કોના? એવો બે માથાળો કોણ? બાંધીને હાજર કરો!

કટક લઇને કોટવાળ છુટ્યો. આવીને એણે બારે વ્હાણને કડી દીધી. ફુલ સોદાગરને બાવડે બાંધી, પગે બેડી નાખી, કચારીમાં ખડો કર્યો.

"આહાહા! રાજાની ડોકે શંખલાની માળા! મારી ફુલવંતીએ દીધેલી જ એ માળા!" સોદાગરની આંખમાં અમી ઉભરાણાં. જાણે પેટનો દીકરો દેખ્યો.

"એ ભાઇ, રાજાનું નામ?"

" રાજતેજ ! "

" બસ, એજ મારો દીકરો ! મારૂં પેટ ! મારાં બાર વ્હાણનો વારસદાર ! "

"વોય મારો બેટો !" કોટવાળે બંદુકના કુંદા માર્યા. " રાજાનો બાપ બનવા આવ્યો છે! પૂરી દ્યો ધુતારાને તુરંગમાં. "

ધકકે ચડાવીને સોદાગરને કેદખાને ઉપાડી ગયા.

પણ રાજકુંવરની આંખમાં આજ આંસુડાં કેમ આવ્યાં ? આજ કચેરીમાંથી એનું અંતર કેમ ઉઠી ગયું ?

" કોટવાળ ! આજ કચેરી બરખાસ્ત કરો ! "

૯

પણ દરિયામાં પડેલી પુલવંતીનું શું થયું ?

બાર બાર વરસ સુધી બિચારીને પાતાળમાં નીંદર આવી ગઈ. નાગ પદમણિની દીકરીઓ એને વીંટળાઇને વીંઝણા ઢોળતી, પારસમણિના લેપ કરતી, અને અમીની અંજળી છાંટતી બેસી રહી. અકકેક વરસ વીતે અને ઉંઘમાંથી ઝબકીને સતી " સોદાગર ! સોદાગર ! " રાજતેજ ! રાજતેજ ! " એવા સાદ પાડે, વળી પાછી પોઢી જાય.

સતીનાં આંસુડાંની નદીઓ ચાલી. દૂધે ભર્યો મીઠો મેરામણ ખારો ધુધવા જેવો થઇ ગયો.

નાગ પદમણીએ સતીને પંપાળીને આસુ લુછયાં; " દીકરી ! તારા સ્વામીનાથ મળશે ને બેટો ય મળશે !"

" કયારે ? "

" પહેલાં ન્હા, ધો, ખા, પી, પછી કહું. "

નવરાવી ધોવરાવી, ખવરાવી પીવરાવી, પરવાળાની સાડી અને પારસમણિનો હાર પહેરાવીને ફુલવંતીને નાગપદમણી દરિયા કાંઠે તેડી ગઇ.

"દીકરી, ચારે દિશાના વાયરા તપાસી જો તો ? શીતળ લેર કયાંથી આવે છે ? ને ગરમ લુ કયાંથી આવે છે ?"

છાતી ઉપરથી પાલવ ખસેડીને સતી ઉગમણી ઉભી, આથમણી ઉભી, દખણાદી ઉભી, પણ જ્યાં છાતી ઉઘાડીને ઓતરાદી ઉભે ત્યાં તો

આહાહા ! સતીનાં થાનેલા ફાટ ફાટ થાય છે. ધાવણની ધારો વછૂટે છે, અમૃતના જાણે ફુવારા ઉછળ્યા !

"બસ, બેટા ! ઓતરાખંડમાં તારો પુતર જડશે ચાલી જા."

"કેમ કરીને ચાલું માડી ?"

પદમણીએ સાદ પાડયો, "પવન દેવતા !"

હુ હુ હુ ! સૂસવાટા સંભળાણા.

"જાઓ દેવ ! દીકરીને તેડી જાઓ."

સૂસવાટા મારતી ફુલવંતી ઉપડી. સાડીનો શઢ ફુલાણો. દરિયાને માથે જાણે નૌકા છૂટી. વાહ રે વાહ ! પાણી ઉપર માનવી ચાલ્યું જાય !

મોજાંને માથે અસવારી કરીને છ મહિનાનો પંથ કાપ્યો. અધરાતે એક ઠેકાણે આવી, ત્યાં તો ફરીવાર થાનેલા છલકાણા. દૂધના ફુવારા ચડયા. સરોવરને કિનારે ઝાડ હેઠળ બેઠી. એજ રાજા રાજતેજની રાજનગરી.

પ્રભાત પડે ને કઠીઆરણ રાણી સરોવરમાં ન્હાવા

આવે. એમાં આજ રાંડે ફુલવંતીને ઓળખી. "દાસીયું! દોડો દોડો, આ ડાકણને મારો !"

ફુલવંતીને મારી, ધકેલી, ઉંડા એક ખાડામાં ભંડારી, માથે મોટી શિલા ચાંપી દીધી.

રાજા રાજતેજ ગોઠીયાઓને લઇને સરોવર ન્હાવા આવે છે. ઓહો ! આજે તો કાંઇ ન્હાયા ! કાંઇ ન્હાયા !

"હાશ ! આવી શીતળ કાયા તો કદી યે ન્હોતી બની. જરાવાર આ શિલા માથે વિસામો ખાઇ લઉં."

શિલાને માથે બેસતાં જ કુંવરનાં નેન ઘેરાણાં. પાંપણના પડદા બીડાણા. કદી યે નહોતી આવી એવી નીંદરમાં કુંવર પડયો.

પણ આ શિલાની નીચે કોણ રૂવે છે?

બાર વર્ષે રે મારો બેટડો મળીયો,
હૈયાનાં ધાવણ હાલ્યાં જાય જો,
પોઢો પોઢો રે પૂતર છેલ્લી તે વારના,
માતાનો જીવડો ને રોકાય જો.

પ્રધાનનો પુતર, વજીરનો પુતર, કોટવાળનો પુતર ચકિત થઇને સાંભળે છે. "આ તો ભારી કૌતક ભાઇ ! કાલ્ય સોદાગર આવ્યો, કહે કે 'હું કુંવરનો બાપ !' આજ વળી શિલા રૂવે છે કે 'હું કુંવરની મા !' ચાલો, રાજકુંવરને જગાડો."

રાજકુંવર જાગ્યો. "મા ! મા ! માડી !"

"કોને બોલાવો છો કુંવર ?"

"આ શિલાની નીચેથી મને મારી જનેતાનો સાદ સંભળાય છે. ભાઇ શિલા ઉખેડો તો !"

'પચાસ મણની શિલા! કોનાથી ઉપડે?

રાજતેજની ટચલી આંગળી જ અડી, ત્યાં શિલા ફુલની માફક ઉઘડી. હેઠળ જુવે ત્યાં જનેતા સૂતેલી. માના થાનેલામાંથી ધાર છૂટી.

મા! મા! મા! કહેતો કુંવર માતાને બાઝી પડયો. પોતાને ખંભે બેસાડીને દરબારમાં તેડી ગયો. દોડયો પોતાની કઠીઆરણ માની પાસે.

"માડી સાચું બોલો! મારી સાચી મા કોણ?"

"અરરર! બેટા, આવું કેમ પૂછછ? કોણ ડાકણની તારે માથે નજર પડી?"

કુંવર કોળીઓ ધાન ન ખાય કે ન ટીપું પાણી પીવે. સૂતાં કે બેસતાં એને ઝંપ નથી.

"પ્રધાનના કુંવર બધસાગરા! પારખું કેવી રીતે કરૂં? બેમાંથી કઇ માતા સાચી?"

"પારખું છે. બે ય માતાને દરબારમાં ઉભી રાખો. જેના થાનેલામાંથી ધાવણ છૂટીને તમારા મ્હોંમાં પડે તે જ સાચી જનેતા! બીજી ધુતારી."

"ગાંગલી માશી! એ ગાંગલી માશી! ઝટ મને તેજાના ખવરાવો, મસાલા ખવરાવો, બાર જાતનાં ઓસડીઆં ખવરાવો. ઝટ મારે થાનેલામાં દૂધ જોવે. નીકર આપણને બેયને ઘાણીએ ઘાલી તેલ કાઢશે."

ધુતારણે તો બાર જાતનાં ઓસડીઆં અને તેર જાતના મશાલા ખાધા. ધોળી મૂસળી ખાધી ને કાળી મૂસળી ખાધી. કેસરીઆં દૂધના કઢા પીધા. અને આખી રાત જાગીને જોયા કરે છે કે ધાવણની ધાર છૂટે! પણ થાનેલામાં ટીપું ય દૂધ આવતું નથી.

બીજે દિ' પ્રભાતને પો'ર દરબારમાં માનવી માતાં નથી. પંખીડાં ય પાંખો બીડીને બેઠાં છે. ઝાડવાં ઉપર પાંદડાં ય હલતાં નથી. પવન પણ થંભ્યો છે. રાજા રાજતેજ સિંહાસન પર બેઠો છે. થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે એમ એનો માવડી વિનાનો જીવડો ફફડે છે.

કઠીઆરણ રાણી આવી. લુગડાં ઠાઠમાઠ ને ઘરેણાંના ઠઠેરા કરીને આવી. પણ તો યે એ તો કઠીઆરણ. કૂડનાં તો હૈયાં જ કાચાં. એની કાયા આખી થર ! થર ! કમ્પે છે.

અને ફુલવંતી ! નહિ માથે ઓઢણું, કે નહિ કાનમાં વાલની વાળી. તો યે એની કાયા કિરણો કાઢે છે. પાંપણે પલકારો ય નથી. બીજા કોઈને એ ભાળતી યે નથી. આંખના તારલા એક દીકરા ઉપર જ નોંધાણા છે. નિરખી નિરખીને ડાબી જમણીમાંથી હેતનાં આસુનો શ્રાવણ ભાદરવો હાલ્યો જાય છે.

આગળ આવીને વજીરનો પૂતર બોલ્યો "રાણી માતા ! સાંભળો. અજાણી માતા, તમે ય સાંભળો. આજ રાજા રાજતેજને માથે બબ્બે જનેતાઓની વિકટ સમસ્યા ઉભી છે. પણ આ નવખંડ ધરતીને માથે સૂરજ એક છે, ચંદરમા એક છે, તો જનેતા બે કેમ હોય ? માટે દેવધરમની સાખે, પશુપંખીની સાખે, આ પંચ–પરમેશ્વરની સાખે પારખું આપો: જે સાચી જનેતા હશે એના ધાવણની ધાર રાજાના મ્હોમાં જઈ પડશે."

કચેરી થડક ! વાયરા થડક ! સોય પડે તો ય રણકારો સંભળાય એવી શાંતિ !

"રાણી માતા આવો, પહેલાં તમે પારખું આપો !"

કઠીઆરણ મંડી ધાવણની ધાર દેવા. ધાર ડાબી જાય, જમણી જાય, આઘી પડે ને પાસે પડે. પણ રાજાના ઉઘાડા મોઢામાં કૂડનાં ધાવણ પહોંચે? ઉભી થઇને કે બેસીને, આમ જઇને કે તેમ જઇને ધાર દીધી પણ ફોગટ! ફોગટ! ફોગટ!

"રાણીમાતા! બસ કરો!" વજીરના પૂતરે હાકલ મારી. કઠીઆરણ તો કા....ળી....મશ!

પછી આવી પુલવંતી. કાયામાં ટીપું લોહી નથી. હૈયામાં છાંટો હરખ નથી. પણ સિંહાસને બેઠેલ બેટડાની સામે છાતી ખોલીને જ્યાં ઉભી રહી ત્યાં તો?

અહાહાહા! ચોધારા–અરે ચાલીસધારા ફુવારા વછૂટયા. સિંહાસને બેઠેલા રાજાની માળા ભીંજાણી, રાજાનું મોઢું ભરાણું. ચકોર પંખી જાણે ચંદરમાનાં અંજવાળાં પીવે છે. બપૈયો જાણે બારબાર મહિનાની તરસ ભાંગવા વાદળાનાં નીર ગટગટાવે છે.

સિંહાસન હલમલી ઉઠયું. બાર વરસનો રાજતેજ દોડયો. બાર મહિનાના બેટડા જેવો બનીને માતાનો થાનેલો મ્હોંમાં લીધો. ઘટાક! ઘટાક! ઘટાક! બાર વરસની ભૂખ ભાંગવા મંડયો.

જે થાઓ! સતીની જે થાઓ! કૂડનાં ધુડ થાઓ!

એવા જેજેકાર ગાજ્યા પણ કઠીઆરણ તો કાળી નાગણી. એણે ઝેરનું છેલ્લું ટીપુંય નીચોવી નાંખ્યું. એ બોલી, "મારા પીઠ્યાઓ! ઇ સતધરમની પૂછડીને એટલું તો પૂછી જુવો, કે એના બેટડાનો બાપ કોણ? રાજાને કે'દી ઇ રાંડે મે'માન કર્યો તો?"

સાંભળીને સભા સૂનસાન ! સૌનાં માથા ધરતી સામાં ઢળ્યાં. સહુને મોઢે મશ વળી. ફુલવંતીને માથે જાણે શિલા પડી. પાષાણની જાણે પૂતળી ! પણ એ શું બોલે ? શી રીતે સમજાવે ? રાજતેજનાં ઓધાનની વાત બહાર પાડવાની તો સ્વામીનાથ ના પાડી ગયા છે ! ફુલવંતી બેશુદ્ધ બનીને ઢળી પડી.

બરોબર એજ ટાણે, સાત સાત સમુદ્ર વીંધીને ફુલસોદાગરના ઉપકારી હંસરાજાએ પાંખો ફફડાવી. પલકવારમાં એના કિલકિલાટ નગરીના આભમાં ગાજ્યા. ફુલવંતીના શિયળની સાખ દેનારો પંખીડો આવી પહોંચ્યો, કચેરીનાં નેવાંને માથે બેસીને હંસલે માનવીની ભાષામાં ગીત ઉપાડયુંઃ—

ફુલ સોદાગરની અસતરી ને
એનાં ફુલાવંતી નામ જો,
વાલ્યમ જાય વિદેશમાં
પાળે પરતીવંતા નીમ જો,
એંધાણી દીધી સતીએ સ્વામીને
રૂડી શંખલીયાની માળ જો,
છ રે મહિને સમદર-બેટમાં
બોલ્યાં હંસીને હૈ હંસ જો,
આજ પૂનમ કેરી રાતડી ને
ઘેરે હોય સતીનો કંથ જો,
ઓધાન રે'શે રાજતેજનાં
મોઢે મોતીડા વેરાય જો,
સ્વામીને તેડી હંસો ઉડીયો
આવ્યા સતીને દુવાર જો,
માઝમ રા મનડાં મળીયાં ને
રોપ્યા તેજેસરનાં બીજ જો,
ચોથે તે પો' સ્વામી ચાલીયા ને
ભૂલ્યાં અસતરીનાં વેણ જો,
ભૂલ્યાં માતાને મ્હોં દેખાડવા ને
ચડિયાં સતીને કલંક જો,

નણદીએ મેલ્યાં વનરાવનમાં
જોગણ બાળે બેઠી વેશ જો,
નવમે તે માસે કુંવર જલમીયા ને
માતા સૂતી મૂર્છામાંય જો,
ચોર્યા પૂતર ને પેઠી મો'લમાં
ડાકણ કઠીઆરણનાં કામ જો,
રાણીને નાખી ઉંડાં નીરમાં
પંડે લીધા રાણી–વેશ જો.
જંગલમાં જાગી જોવે માવડી
એનો કુંવરીયો ખોવાય જો,
સમદર બૂરન્તાં સતીને ઝીલીયાં
રાખ્યાં નાગ–ભુવન મોઝાર જો,
પહોંચ્યાં પૂતર કેરા દેશમાં
રાંડે ભંડાર્યો ભોંમાંય જો,
સોદાગર હાર્યો માળા શંખની
બુડી સમદરને પાતાળ જો,
હંસે એંધાણી સતીની ઓળખી
આવી મેલી તરવર ડાળ્ય જો,
માળા દેખીને મનડાં મોહીયાં
કુંવર પે'રી પામ્યા સુખ જો,
સોદાગર આવે સતીને ગોતવા
માળા દીઠી કુંવર કંઠ જો,
બેટા બાળીને હૈયાં ઉમટયાં,
કો'ને સમશ્યા નો સમજાય જો,
પિતાને પૂર્યા તમે કેદમાં
જઇને પૂછો શાણા રાય જો.
સતરે ધરમ તમારી માતનાં
એની પંખી પૂરે શાખ જો,

એટલું ગાઇને હંસલો ઉડી ગયો.

દેવવાણી ! દેવવાણી ! દેવવાણી ! એમ નગર ગાજી ઉઠયું. કારાગ્રહમાં જઈને રાજતેજ બાપને પગે પડ્યો. દેવડીએ નોબતો ગડેડી.

(૧૦)

દીકરો સાંપડ્યો, તોયે સોદાગરને ઝંપ નથી.

અરેરે, મારી દુઃખીયારી ફુલવંતી ક્યાં હશે ? એના વગર જનમારો કેમ જાશે ?

ફુલવંતી રાજમહેલમાં છે, એવી જાણ કોઇએ રાજ–બાપુને દીધી નથી. બેશુદ્ધ ફુલવંતીને દરિયા–મહેલમાં પોઢાડીને દાસ દાસીઓ સુગંધી પંખા ઢોળે છે.

એમ કરતાં સતીને મૂર્છા વળી. દીકરો જઇને માની બાથમાં સમાણો. દીકરે માતાને બાપની યે વાત કરી. પણ બાપુને માતાના સમાચાર કોઇએ ન કીધા.

બાપુની થાળીમાં રોજ બત્રીસ જાતનાં ભોજન ને તેત્રીશ જાતનાં શાક મેલાય. ચમેલીનાં ફુલ જેવા ચોખા પીરસાય. આહાહા ! આવું રાંધણું આજ બાર બાર વરસે દીઠું. અરે હે અન્નદેવતા ! આ રસોઇનું કરનારૂં કોણ ? આજ મારો કોઠો ઠરીને હીમ કાં થાય ? આજ પૂર્વ જનમના પડઘા કાં સંભળાય ?

રોજ રોજ સોદાગર ઉંધું ઘાલીને જમે. પણ આજ એણે ઉંચું જોયું. પિરસનારીની આંખો સાથે આંખો મળી. બાર બાર વરસનાં દુઃખનાં પડ વીંધીને સ્વામીનાથે સતીનું મોઢું ઓળખ્યું. હાથ ઝાલી લીધા. "બોલ, તું કોણ ?"

સતીથી બોલાણું નહિ. સુખનાં આંસુડાં રેડતી સ્વામીનાથને ચરણે પડી. બાર વરસે આંસુડે પગ પખાળ્યા, અને વેણીએ પગ લુછ્યા.

"હે સ્વામીનાથ !" સતી બોલી. "આવાં એકલપેટાં સુખ શે સહેવાય ? ક્યાં માતા, ક્યાં બેનડી ! જાઓ, ઝટ તેડી આવો. મને પાપ બેસે છે !"

હા ! હા ! હા ! દીકરાને મા સાંભરી, બારે નૌકાના શઢ ચડાવ્યા. ગામને માથે મંડાણો. હલેસાં ! હલેસાં !

ખલાસીઓ, ઝટ હલેસાં મારો ! માવડી ઝુરતી હશે.”

એક બે ને ત્રણ દી’ ગયા ત્યાં તો બંદરના આરામાં બાર વ્હાણ દાખલ ! ઘરને આરે જ્યાં બાર બાર ઘંટડીઓ વાગતી સંભળાણી ત્યાં તો જનેતાએ રણકાર પારખ્યો.

“એ મારો બેટડો આવ્યો ! મારાં પેટ આવ્યાં ! મારી સાત પેઢીનો ઉજાળણહાર આવ્યો !”

એવા હરખના ઉમળકા ઠાલવતી, ઠેબાં લેતી, પડતી આખડતી, બુઢી જનેતા ઘાટને માથે દોડી. દીકરે માને માંડ માંડ ઓળખી.

અ ર ર ર ! માડી ! આવા દેદાર ! આ તને શું થયું ?

ડળક ! ડળક ! ડળક ! માવડીની બેય આંખે ધારોડા હાલ્યા.

“દીકરા ! આજ તને મોઢું શું દેખાડું ? ઘરની લખમીને અમે રણવગડે........”

એટલું કહેતાં ગળે ડુમો દેવાઈ ગયો.

“મા ! મા ! ફિકર નહિ. ભગવાને એનાં રખવાળાં કર્યાં છે.”

એમ કહીને, ઘાટ ઉપર પાટીયું નાખી, માતાને વ્હાણ પર લઈ લીધી. બારે વ્હાણનાં મોઢાં ફેરવીને રાજનગરીને માથે વ્હેતાં મૂકયાં. ત્યાં તો ખુંધાળી બ્હેન ઘાટે દેખાણી. મને તેડતો જા ! મને તેડતો જા ! એવી ચીસેચીસ દેવા મંડી. માથાં પછાડયાં. દરિયામાં ખાબકી. એક મગરમચ્છ આવીને એને ગળી ગયો.

રાજનગરીમાં તો ધામધુમના પાર ન રહ્યા. ખાધું પીધું રાજ કીધું.

સોરઠના

લાક્ષણિક વાક્ય–પ્રયોગો

આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી' : સદાને માટે એ સમય તો ગયો તે ગયો.

આંસુડાનો શ્રાવણ ભાદરવો હાલ્યો જાય : શ્રાવણ ભાદરવાનો વરસાદ વરસતો હોય, તેવી અવિરત અશ્રુધારા એય આંખ-માંથી વરસે.

ઉગ્યો એને આથમતાં વાર લાગશે : યૌવનનો હજુ આરંભ જ થયો છે. કટોકટીના એ કાળને વીતતાં વાર લાગશે. વાસનાઓ સંતાપશે.

અંજવાળી તોય રાત : જેમ રાત્ર ચંદ્રના પ્રકાશવાળી હોય છતાં પણ દિવસ જેટલી ભયમુક્ત નથી. તેમ સ્ત્રી ચાહે તેવી શુરવીર હોય છતાં તે સ્ત્રી જ છે–એના સ્ત્રીપણાને સહજ નિર્બળતા કે જોખમ તો છે જ.

કુંભાર દોરી ચડાવીને ચાકડેથી માટલું ઉતારી લે એમ માથું વાઢી લીધું : માથું કાપવામાં શુરવીરોને જે સહેલાઇ પડે છે, તેનો સચોટ ખ્યાલ આ ઉપમામાંથી મળે છે.

કૂડના ધુળ : દગો કરનારના યત્નો ધુળ જ મળે.

કડીઆની કસો તૂટવા મંડે : મનુષ્યને અતિ હર્ષ થતાં છાતી ફુલાય, અને તેથી અંગરખો ખેંચાતાં કસો તૂટે : અતિ આનંદની ઉર્મિ.

કોઇ કોઇના કપાળમાંથી બે આંકડા ભૂંસી ન શકે : તકદીરમાં નિર્માયું હોય તેમાંથી લગાર પણ લોપાતું નથી; સહુ પોતપોતાનાં તકદીર ભોગવે છે.

ગોળની કાંકરી ખાવી : વેવીશાળ કરવું. (વેવીશાળ કરતી વખતે ગોળ ખાવાનો નિયમ છે.)

ઘેંસનાં હાંડલાં કોણ ફોડે ? : ઘેંસ હલકું અનાજ ગણાય છે. માટે ભાવ એ છે કે, યુદ્ધમાં સામાન્ય સૈનિકને શીદ મારવો ? મારવો તો સરદારને મારવો.

ચોળીયું પારેવું ત્રણ વિસામા ખાય : કોઇ ઇમારતની અતિ ઉંચાઇ કે કોઇ કુવાનું અતિ ઉંડાણ બતાવવાનો આ વાક્યપ્રયોગ છે. એની ટોચે કે તળીએ એક જ ઝપાટે કબુતર ન પહોંચી શકે, પણ પહોંચતાં પહોંચતાં એને ત્રણ વાર વિશ્રામ લેવો પડે.

(વિધાતા) ચપટીક મીઠું નાખતાં ભૂલી ગઇ : વિધિએ (એ માણસને) જરા પણ અક્કલ હોંશીઆરી ન બક્ષ્યાં.

જીવ વાઘરીવાડે વચો જાય : દિલ ક્ષુદ્ર (વાઘરીઓના દિલ જેવું) બની જાય.

થાળીનો ઘા કર્યો હોય તો ધરતી માથે ન પડે : લોકોની અતિશય ગીરદી સૂચવનારા શબ્દો–એટલી બધી ભીડાભીડ કે થાળીને ય નીચે પડવાની જગ્યા નહિ.

ઢાલને ઢમકે પાણી : મારવાડ દેશ–મારવાડના કુવાઓ અત્યંત ઉંડા હોવાથી કોસ ચલાવનાર આદમીને એટલે બધે દૂર

બળદ હાંકી જવું પડે છે કે એક માણસ કુવે ઉભો રહીને કોસ નીકળે ત્યારે ઢોલ વગાડે તોજ કોસ હાંકનારને પાછા વળવાની ખબર પડે.

(પનીઆરી) ચિત્રામણમાં લખાઇ ગઇ : આશ્ચર્યમાં એટલી બધી સ્તબ્ધ બની ગઇ કે જીવતી સ્ત્રીઓ હોવાને બદલે જાણે ચિત્રની પુતળીઓ હોય તેવું લાગે. અત્યંત આશ્ચર્યચકિતતા સૂચવનાર રૂપક.

પુરૂષ નામે દાણો (ચોખો) ન જમે : કડક બ્રહ્મચર્ય-વ્રતનું સૂચન. પુરૂષની સામે તો ન જુએ, પણ, બાજરો, ચોખા, મગ, ઇત્યાદિ અનાજ પણ પુરૂષવાચક હોવાથી તે ખાય નહિ.

બાર બાર મૂઠય કેફના તોરા ચડયા : અફીણ ખાવાથી સારી પેઠે ચૈતન્ય ચડી ગયું.

સાંસો ખાલ્ય મેલે એવી ઝાડી : ઝાડી એટલી ગીચ કે સસલું પણ અંદર પેસવા જાય તો એની ચામડી ઉતરડાઇને જુદી પડી જાય.

(બાવાનો જીવ) સાતમી ભોમકાને માથે : સમાધિ ચડાવી બાવાએ ધ્યાન ધર્યું.

સોનાનાં નળીયાં થયાં : પ્રભાતના તડકા ચડી ગયા–(તડકામાં નળીયાં સોનેરી દેખાય છે.)

સંજવારીમાં સાચા મોતી વળાય : સમૃદ્ધિ બતાવે છે.

સમી સાંજે સોપો પડી ગયો : કેમ જાણે મોડી રાત થઇ હોય ને માણસો સુઇ ગયાં હોય તેવો સુનકાર વ્યાપી ગયો.

સગે। હાથ ન દેખાય એવી અંધારી રાત : માણસ પોતાના હાથને પણ ન જોઇ શકે, એ અંધકારની અતિશય ગાઢતા બતાવે છે.

સવા મણની તળાઇમાં સૂઇ રહેવું : નિશ્ચિંત રહેવુ.

વિધાતાના લેખમાં મેખ મારી : વિધિનાં નિર્માણ મિથ્યા કર્યાં.

રૂંઝયું કુંઝયું વળે છે : સુર્યાસ્તનાં અજવાળાં સંકેલાતાં જાય છે.

*

શબ્દ—કોષ

અરણા પાડા : જંગલી પાડાની જાત
આડ્ય : તિલક
આરડ બોરડ કેરડ : બોરડી અને કેરડાં જેવાં કાંટાવાળાં ઝાડ
અભેળખા : વાંછના
અંતરવાસ (પાઘડીનો છેડો નાખવો) : કોઇ દેવ દેવીનાં દર્શન સમયે પાઘડીના છેડાને ગળે વીંટવાનો નિયમ છે.
ઓધાન : ગર્ભ
ઓડ્ય : ગરદન
એક દંડીઓ (રાજમહેલ) : એક જ સ્થંભ ઉપર ચણેલો.
કાંટે આવવું (ડીલ) : શરીરમાં ચેતન આવવું.
કાવ્ળીઓ : પાણીનો કુંજો
કંધૂર : ગરદન
કથોરૂં : ખરાબ
કાઠું : ઉંચાઇ
ખોપ : પહાડોના પત્થરમાં પોલાણોવાળી જગ્યા
ખીચડો જારવો : દેવને રાંધેલા અન્નનું નૈવેદ્ય ધરવું
ગલોલી : ગોળી
ગંધ્રવ : ગાંધર્વ
ગપત : ગુપ્ત અદૃશ્ય
ગદરવું : ગુજારો કરવો
ગેંદલ : મોટું
ઘડીયાં (લગ્ન) : તાત્કાલિક
ઘેરેઘેરા : ટોળાં
ઝાળનો દુવો : ઝાળ નામનું ઝાડ થાય છે તેનું ઝુંડ
ઝરડકી : ગર્જના
ઝંઝરી : ધાતુનો હોકો
ટાવું : ધીરે ધીરે પીવાડવું
ટોયલી : બાળકને દૂધ પીવાડવાનું વાસણ
ડણકાવવું : પ્રહાર કરવો
ડણકવું : સિંહ જેવી ગર્જના કરવી
ડાર (સુવરનું) : કુટુંબ—ટોળું
ડાળોવાટો : કચ્ચરઘાણ
ડીલ : શરીર
ડામણી : લોઢાની સાંકળ જેવું હથીઆર
ડાંડી ટીપવી : ઢોલ વગાડીને ઢંઢેરો ફેલાવવો
તીતીભાતી : ઉથલ પાથલ
તીરડો : તીર
તંગલ : તલવાર

ત્રસીંગ : ત્રણ સીંગડાવાળો સિંહ
ત્રાડી : ત્રાસેલી
થાન : સ્તન
દેહીકાળ : આયુષ્યનો અંત
દૂઠ દમંગળ : પ્રચંડ
ધ્રાશકો : ભયની લાગણી
ધર્બવો : ધ્રાલવો
ધુકાર : મોટું
નુગરો : ગુરૂ વિનાનો
નામચા : નામના
નવાલા : કોળીઆ
પડો વજડાવવો : ઢંઢેરો ટીપાવવો
પાટકે : આથડે
બેલાડયે બેસાડવું : ઘોડા ઉપર એક અસવારની પાછળ બીજો બેસે, તે બેલાડયે બેઠેલ કહેવાય.
બાબરકાં : ટુંકાં વાળ
બાજંદો : બાહોશ
બુરવું (સમુદ્ર–કુવો) : ડુબી મરવું
બાનડી : દાસી
માણેકલટ : ઘોડાના કપાળ પર ઝુલતા વાળનો ગુચ્છ
માલીપા : માંહે
મનખો : મેદની
મીંદડી : વહાણના લંગર
મીંઝરી : માંઝરી
મેલડી : એ નામની આસૂરી દેવી
મોવાળા : વાળ
મોકળા : છૂટા
ભરફોડીઓ : હલકી જાતનો સર્પ
ભંડારવું : દાટવું
રવદ : શર્ત
રામરામીયું : રામ રામ
રોંઢો : મધ્યાન્હ પછીનો સમય
સોથ : નાશ
સ્વાત : સ્વાતિ નક્ષત્ર
સાંબેલાં રોડવવાં : ગપ્પા મારવાં
સફરા (નદી) : ક્ષિપ્રા (ઉજ્જનને પાદર)
સમદરપેટો : સમુદ્ર શા ઉદાર હૃદયવાળો
લીલાં કંઝાર : લીલાંછમ
લાળ્ય : પોકાર (શિયાળના)
વાટપાડીઓ : માર્ગમાં લોકોને સતાવનારો
વીવા વાઝમ : વિવાહ ઇત્યાદિ મંગળ અવસર
વાઢાળો : સરાણીઓ
વધેરવું : કાપવું
વેણ્ય : પ્રસૂતિ સમયે પેટની પીડા
હમેલ્ય : ખભે રાખવાનો સોનેરી પટો
હોડ : શર્ત
હરડીઓ : પુરૂષોના ગળાનું હાડકું